

T.C.

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Din Psikolojisi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

DİN PSİKOLOJİSİ AÇISINDAN HZ. ÖMER'İN KİŞİLİĞİ

Ayşe BAYRAKTUTAN

Iğdır 2018

T.C.

İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Din Psikolojisi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

DİN PSİKOLOJİSİ AÇISINDAN HZ. ÖMER'İN KİŞİLİĞİ

Ayşe BAYRAKTUTAN

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Emel SÜNTER

İğdır 2018

KABUL VE ONAY

Ayşe BAYRAKTUTAN tarafından hazırlanan **Din Psikolojisi Açısından Hz. Ömer'in Kişiliği** adlı çalışma, 17/07/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından **Felsefe Din Bilimleri Bölümü Anabilim Dalı, Din Psikolojisi Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

(İmza)
[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Başkan)
Doç. Dr. Mehmet Salih GEÇİT

(İmza)
[Unvanı, Adı ve Soyadı] Üye
Dr. Öğr. Üye. Mehmet Emin YURT

(İmza)
[Unvanı, Adı ve Soyadı] Danışman
Dr. Öğr. Üye. Emel SÜNTER

TAAHHÜTNAME
(Bilimsel Etiğe Uygunluk Metni)

Sosyal Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğüne

Iğdır Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “**DİN PSİKOLOJİSİ AÇISINDAN HZ. ÖMER'İN KİŞİLİĞİ**” adlı çalışmanın kendi çalışma ve gayretim sonucunda meydana geldiğini, alıntılara kaynak gösterdiğimi ve yürürlükteki tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, bu çalışmanın kağıt ve elektronik kopyalarının Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirtilen koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri doğrultusunda gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezimin tamamının veya uygun görülen kısımlarının erişime açılması tamamen Sosyal Bilimler Enstitüsünün taktirindedir.
- Tezimin sadece Iğdır Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

18/7/2018

Ayşe BAYRAKTUTAN

ÖZET

Tarihten günümüze din psikolojisi alanında kişilik çalışmaları yapılmış, önemli şahsiyetlerin kişiliklerinin teşekkülüne etki eden etmenler incelenmiştir. Kişilik çalışmalarında genel geçer kurallar belirlenmeye çalışılsa da, insan kişiliğinin karmaşıklığından ve neredeyse her insansın aynı olaylara aynı tepkileri vermemesinden dolayı genel geçer kurallar farklı kişilere göre, farklı yaklaşımlara göre, farklı algılara göre oluşturulmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda; psiko-analitik, ayırıcı özellik, biyolojik, insancıl ve davranışsal/sosyal yaklaşımları esas almak itibarıyla çalışmamızı temellendirmeye çalışıldı. İnsan kişiliğine etki eden faktörleri değerlendirirken özellikle din faktörünün göz ardı edildiğini müşahede edildi. Dinin kişilik inşa sürecinde azımsanmayacak bir yerinin olduğunu Hz. Ömer'in kişiliğinin oluşum süreçleri üzerinden değerlendirmeye çalışıldı.

Hız. Ömer'in kişiliğinin oluşumunda biyolojik, bireysel, ahlâkî ve davranışsal/sosyal kişilik kuramlarını baz alarak değerlendirmelerde bulduk. Dinin Hız. Ömer'in kişiliğine katkısını Müslüman olmadan önceki hayatı ile Müslüman oluktan sonraki hayatındaki değişimlerini rivâyetlere yani geçmişten beri kaynaklara girmiş bilgilerden yararlanarak sunmaya çalışıldı. Cahiliye döneminde Hız. Ömer'in samimi bir müşrik olduğunu, kendince inandıkları uğruna ettiği mücadeleye şahit olduk. İyi bir şair olan Hız. Ömer'in Kur'an'dan ayetleri işitip Müslüman olduktan sonra da İslam için ihlaslı mücadeleler verdiğini gözlemledik. Kişiliğinin oluşumunda dinin etkisinin ve katkısının çok büyük olduğunu ortaya koymaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Hız. Ömer, Kişilik, Karakter, Din.

ABSTRACT

From past to present, various studies related to personality have been carried out in the field of religion psychology, and the factors affecting the formation of personalities of historical personage have been examined. Even though certain general rules have been specified in personality studies, due to the complexity of human personality and the fact that almost every human being does not give the same reaction to the same events, these rules have been tried to be formed according to different people, different approaches, and different perceptions. In this study, the researcher has tried to base the research on psychoanalytic, distinctive feature, biological, humanistic and behavioral/social approaches. She has observed that the religion factor is somehow ignored, especially when evaluating the factors affecting human personality. Indeed, religion takes a significant place that cannot be underestimated in the process of personality building. In this sense, she has tried to evaluate the personality process of Caliph Ömer.

The researcher has also made diverse evaluations based on the theories of biological, individual, moral and behavioral/social personality in the formation of Caliph Ömer's personality. Further, the researcher has tried to present the contribution of religion to Caliph Ömer's life, any changes in Ömer's personality before his Islamic life and his life after Islam, using the information provided in various sources since the past. Through this study, the researcher has witnessed the struggle Omer had for his beliefs and that he was an ignorant polytheist during the period of ignorance. It has been seen that, besides being a good poet, Caliph Ömer gave an uphill battle for Islam as well after observing the verses from the Qur'an and becoming a sincere Muslim. Additionally, the researcher has tried to show that the influence and contribution of religion in the formation of Caliph Ömer's personality is remarkable.

Key words: Religion Psychology, Caliph Ömer, Personality, Character, Religion.

ÖNSÖZ

Kişilik, tarih boyunca insanların dikkatini çeken ve üzerinde milattan önceden bu yana çalışmalar yapılan bir alandır. Çeşitli kişilik araştırmacıları, kişilik olgusuna farklı bakış açıları ile yaklaşmışlardır. Bunun sonucunda birçok kişilik teorisi ortaya çıkmıştır. Ancak, hiçbir teori tek başına kişilik olgusunu açıklamada yeterli olamadığı bazı psikologlarca iddia edilmiştir. Her bir teori, kişiliğin bir yönünü açıklayarak bu olgunun anlaşılmasına ve kavranmasına katkı sağlamıştır. Kişilik, bir kültür içerisinde şekillenir. Bu bakımdan kişiliğin oluşumunu etkileyen birçok unsur bulunmaktadır. Bunlardan biri de dindir. Din, ilk insan ile var olmuş, her toplum ve kültürde varlığını günümüze kadar sürdürmüş bir olgudur. Din, insanın tüm yaşantısına nüfuz etmiştir. Dini inanç, düşünce ve kanaat, insan davranışlarının şekillenmesinde de önemli rol oynamıştır. Dolayısıyla din veya dinin birey hayatına etki düzeyi olarak dindarlık, kişilik oluşumu içerisinde önemi bir yere sahiptir.

İnsanlar bir yandan etnik, kültürel, dinî, mezhebî, hatta cinsiyet bakımından belli gruplara mensup iken; öte yandan kendilerinden farklı etnik, kültürel, dinî, mezhebî vb. grup üyeleriyle, farklı düzeylerde ve biçimlerde ilişki içerisinde yaşamlarını sürdürmektedir. Her grubu, öteki gruptan ayıran özellikler grup kimliği açısından önemlidir. Ancak aynı üst kimliği paylaşan bireyler, hatta çift yumurta ikizleri bile birbirlerinden farklı kişilik özelliklerine sahiptir; çünkü her birey genel anlamda kimliği ve kültürü tarafından biçimlenmiş olsa da kendine özgü ve biricik bir varlıktır.

Din Psikolojisinin önemli araştırma alanlarından birini kişilik/şahsiyet psikolojisinin dinî yönü oluşturmaktadır. İslam dünyasında şahsiyet incelemeleri yok denecek derecede azdır. Din psikolojisi bir taraftan Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in çizdiği insan tipleri ve modelleri üzerinde durması gerekirken, diğer taraftan İslam'ın başlangıcından itibaren yaşamış ve yaşamakta olan büyük şahsiyetlerin dinî hayatlarını incelemekle yükümlüdür. Bu şekilde Kur'an'ın, hadisın insan tipleri yanında, başta Hz. Peygamber'i, İslam büyüklerini, velileri, mutasavvıfları, inananların vb. şahsiyetleri psikolojik analize tabi tutmuş olacaktır.

Bu şahsiyetlerden birisi de şüphesiz ki Hz. Ömer'dir. İki yıl gibi kısa bir süre hilafet makamında bulunan Hz. Ebu Bekir (r.a.)'in vefatının ardından vasiyeti üzerine hilafet makamına gelen Hz. Ömer (r.a.) ise on yıl kadar Müslümanların Emîrül-Mü'minîni olmuştur. Bu süre zarfında Müslümanları özellikle cihad üzerine sevk eden halife, İslam devletinin sınırlarının genişlemesini sağlamıştır. Sınırların genişlemesine paralel olarak artan devlet

gelirleri ve fetihlerle devletin bünyesine katılan farklı din, dil ve ırklara mensup toplumlar vesilesiyle kurumsallaşma kaçınılmaz olmuştur. Yaşanan bu süreci sağlıklı bir şekilde yönetmeyi bilen Hz. Ömer (r.a.) dini esaslardan uzaklaşma olmaksızın devletin ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde; siyasi, iktisadi, mâli, içtimai alanlarda kurumsallaşmaları sağlamıştır.

Hz. Ömer (r.a.) böylelikle Hz. Peygamber (s.a.s.) ve I. Halife Hz. Ebu Bekir (r.a.)'in attığı temellerin üzerine İslam devletini inşa ederek siyasi, idari, askeri, hukuki, ve sosyal alanlarda gelişmesini ve teşkilatlanmasını sağlamıştır. Onun İslam Tarih, Kültür ve Medeniyetine yapmış olduğu katkıların görünmezden gelmesi mümkün değildir. Özellikle İslam'a bu denli katkılarda bulunan büyük şahsiyete yönelik saldırılara bir cevap ve tepki olması için biz de lisans tezimizde Hz. Ömer'in kişiliği konusunu ele almaya gayret ettik. İmkânlarımız çerçevesinde yaptığımız araştırmalar ile o döneme dair yaşananları değerlendirmeye çalıştık. Bu çalışmamızda bizlere desteklerini esirgemeyen değerli hocam Dr. Öğr. Üye. Mehmet Emin YURT'a, danışman olarak değerli vakitlerini ayıran Dr. Öğr. Üye. Emel SÜNTER'e ve beni anlayışla karşılayıp yardımını esirgemeyen eşime teşekkür ediyorum.

Ayşe BAYRAKTUTAN

IĞDIR-2018

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	HATA! YER İŞARETİ TANIMLANMAMIŞ.
TAAHHÜTNAME	II
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	IX

I. BÖLÜM KİŞİLİK VE KİŞİLİK KURAMLARI

1.1. KİŞİLİK	1
1.1.1. Kişilikle İlgili Diğer Kavramlar.....	5
1.1.1.1. Karakter	5
1.1.1.2. Huy / Mizaç	7
1.1.1.2.1. Benlik	9
1.1.1.2.2. Benlik Saygısı (Özsaygı)	12
1.1.1.2.3. Özgüven.....	13
1.1.1.2.4. Şakile	14
1.1.1.2.5. Tutum	15
1.1.1.2.6. İstidat (Yatkınlık)	16
1.1.1.2.7. Yetenek (Kabiliyet, Beceri)	17
1.2. KİŞİLİĞİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER	19
1.2.1. Biyolojik Faktörler.....	19
1.2.2. Kültürel Faktörler	21
1.2.3. Ailesel Faktörler	21
1.2.4. Sosyalleşme Süreci	22
1.2.5. Mevcut Durumsal Faktörler	24
1.2.6. Dinî Faktörler.....	25
1.3. KİŞİLİK KURAMLARI	27
1.3.1. Psiko-analitik Yaklaşım	29
1.3.2. Ayırıcı Özellik Yaklaşımı	30
1.3.3. Biyolojik Yaklaşım	32
1.3.4. İnsancıl Yaklaşım	33
1.3.5. Davranışsal / Sosyal Yaklaşım.....	35
1.4. OLUMLU/OLUMSUZ KİŞİLİK ÖRNEKLERİ	37
1.4.1. Örnek/Rol Model Kişiler	37
1.4.2. Olumsuz/İnkarcı Kişiler.....	40

İKİNCİ BÖLÜM
DİN PSİKOLOJİSİ AÇISINDAN HZ. ÖMER'İN FİZİKSEL-AHLAKÎ-
DAVRANIŞSAL VE BİREYSEL KİŞİLİĞİ

2.1. HZ. ÖMER'İN HAYATI HAKKINDA	43
2.2. FİZİKSEL/BİYOLOJİK KİŞİLİĞİ AÇISINDAN HZ. ÖMER.....	48
2.2.1. Hz. Ömer'in Kişilik Gelişiminde Aile ve Çevre Faktörü	52
2.2.2. Hz. Ömer'in Kişilik Gelişiminde Eğitimin Rolü	53
2.3. AHLAKÎ KİŞİLİK BAĞLAMINDA HZ. ÖMER.....	54
2.3.1. Hz. Ömer'in Kişilik Gelişiminde Dinin Rolü.....	54
2.3.2. Sade ve Basit Yaşamı	56
2.3.3. Dürüstlüğü	57
2.3.4. Güvenilirliği.....	57
2.3.5. Yardımseverliği	59
2.4. DAVRANIŞSAL ve SOSYAL KİŞİLİK OLARAK HZ. ÖMER.....	60
2.4.1. İnsan Hakları.....	60
2.4.2. Eşitlik.....	61
2.4.3. Adaleti	62
2.4.4. Hayvan Hakları.....	63
2.5. BİREYSEL KİŞİLİK OLARAK HZ. ÖMER	64
2.5.1. Liderliği	64
2.5.2. Saygınlığı.....	65
2.5.3. Feraset, Basiret ve Zekası	66
2.5.4. Azim ve Kararlılığı	68
2.5.6. Zamanında Karar Verme ve Uygulama	69
2.5.7. Strateji ve Taktik Uzmanı	70
2.5.7. Sorumluluk Bilinci.....	71
2.5.8. Özgüveni.....	72
2.5.9. Hitabeti	72
SONUÇ	74
KAYNAKÇA	77

KISALTMALAR

<i>a.s.</i>	: Aleyhi's-Selam
<i>b.</i>	: Oğul
<i>bkz.</i>	: Bakınız
<i>bsk.</i>	: Baskı
<i>c.</i>	: Cilt
<i>Çev.</i>	: Çeviren
<i>DİA.</i>	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
<i>ed.</i>	: Editör
<i>dğ.</i>	: Doğum Tarihi
<i>Haz.</i>	: Hazırlayan
<i>Hz.</i>	: Hazreti
<i>Nr.</i>	: Numara
<i>Nşr.</i>	: Neşreden
<i>Öl.</i>	: Ölümü
<i>r.a.</i>	: Radiyallahu anh
<i>s.</i>	: Sayfa
<i>s.a.v.</i>	: Sallallahu Aleyhi ve Selem
<i>ÜİFD</i>	: Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>Thk.</i>	: Tahkik
<i>Trc.</i>	: Tercüme
<i>tsz.</i>	: Tarihsiz
<i>vb.</i>	: ve benzeri
<i>vd.</i>	: ve devamı
<i>vs.</i>	: ve saire
<i>yy.</i>	: Basım yeri yok

I. BÖLÜM

KİŞİLİK VE KİŞİLİK KURAMLARI

1.1. KİŞİLİK

Kişilik kavramı ile ilgili tanımlar incelendiği zaman her bilim dalının kendine göre bir tanım yaptığı görülecektir. Kişilik kavramı geniş bir alana sahip olduğu, bireyi bütün yönleriyle tanımanın söz konusu olmadığı ve ilk çağ filozoflarından beri kişilik hakkında çeşitli görüşler ortaya atıldığı görülecektir.¹ Bu nedenle kişilik kavramını bir tek tanım ile ortaya koymak çok da mümkün değildir. Çünkü araştırmamız boyunca birbirinden farklı birçok tanım olduğunu kaynaklardan gözlemledik. Bu alanda psikologlar, psikoloji ilmine mensup âlimler ve filozoflar ortak bir tanım üzerinde anlaşamamışlardır. Kişilikle ilgili ortaya konan teorilerde de görüleceği üzere her bir yaklaşımın kişiliğe verdiği anlam bir diğerinden farklı olmuştur. Bu kavram öncelikle bireyi karakterize eden oluş tarzları topluluğunu göstermektedir.² *"Bir kimsenin 'kişiliksiz' olduğunu ya da onun 'harika bir kişiliği' olduğunu söylemişliğimiz ya da böyle ifadeleri duymuşluğumuz vardır. Günlük dildeki bu kullanım biçimiyle kişilik sözcüğü, diğerlerinin bizim üzerimizde bıraktığı izlenimi aktarmaya yarayan değerlendirici bir nitelik taşımaktadır. Bu şekilde belirtmeye çalışılan şey o kişinin birlikte olunmak istenebilecek, etkileşime girilmek istenebilecek bir kişi olup olmadığıdır. Kişilik sözcüğünün günlük dildeki bir diğer yaygın kullanım biçimi ise betimleyici bir nitelik taşımaktadır. Bu kullanım biçiminde kişilik sözcüğü bir sıfatla birlikte kullanılır ki kullanılan bu sıfat sözü edilen kişinin en göze çarpan özelliğidir. Örneğin bir kimsenin 'saldırgan bir kişiliği' ya da 'uyumlu bir kişiliği' olduğu söylendiğinde kastedilen şey o kişinin bizim dikkatimizi en çok çeken özelliğinin bu olduğudur. Kişilik psikolojisi açısından kişilik sözcüğü günlük dildeki bu kullanımlarından çok daha kapsamlı ve farklı bir şekilde kullanılır."*³

¹ Charlotte Bühler, *Psychologie im Leben Unserer Zeit*, Droemer Knauer, München 1980, s. 159 vd.; Sabri Özbaydar, *Eşik-Altı Tembihlere Reaksiyon ve Şahsiyet Faktörleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Baha Matbaası İstanbul 1964, s. 39; Halil Apaydın, *Kişilik Özelliklerinin Dinî Tutum ve Davranışlara Etkisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 2001, s. 15; Semra Karakaya, *Dindarlık ve Kişilik Arasındaki İlişki*, Allport ve Fromm'un Karşılaştırmalı Analizi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana 2008, s. 5; Ahmet Abay, *Kur'an'da Kişilik Eğitimiyle İlgili İlkeler*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2011, s. 79 vd.

² Paul Guillaume, *Psikoloji*, Çev: Refia Şemin, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 228.

³ Banu Yazgan İnanç-Esef Ercüment Yerlikaya, *Kişilik Kuramları*, Pegem Akdemi, Ankara 2012, s. 2.

Nitekim Allport, kişilik (personality) teriminin en az elli farklı anlamını sıralamış ve bunları ifadenin ilk kullanımı (epistemolojisi), felsefi, hukukî, sosyolojik, teolojik ve psikolojik anlamlarına göre tasnif etmiştir.⁴ Kişilik kavramının herkes tarafından kabul gören bir tanımının yapılmasının zor olmasına rağmen unsurları tespit edilebilmiştir. Özgünlük, devamlılık ve ayırıcı oluş gibi unsurlar kişilik tanımlarında vurgu yapılan kavramlardır. Birçok şekilde tanımlanan bu kavramın etimolojik/leksikografik yapısına bir göz atalım.

Kişilik 'Persona' kavramı ile ifade edilmekte olan bir kavramdır. 'Persona' İngilizcede karşılığını 'personality' olarak bulunmaktadır. Bu terimin aslı Yunanca'dır. Yunancada bu terim tiyatrodaki rol yapan aktörün kullandığı "maske" anlamına gelmektedir.⁵ Person kelimesi, "içinde tınlama" anlamına gelen "per-sonare" den türemiştir. Bu kelime anlam farklılaşması yaşayarak "bir başına birlik" anlamına gelmekte olan "persona" kelimesini ortaya çıkarmıştır.⁶ Türk Dil Kurumu'nda ise kişilik; şahsiyet ile eşdeğerdir. Bir kişiye özgü olan belirgin özellik, manevi ve ruhsal özelliklerin bütünü olarak tanımlanmaktadır.⁷ Şahsiyet sözcüğü kişiliğin 'bilim dilinde karşılığıdır.'⁸ "Kişilik kavramının Arapça karşılığı "şahıs" kökünden türemiş olan "şahsiyet" kelimesidir. Belli bir cisimden meydana gelip, genişlik ve yüksekliğe sahip olan, insan veya insan dışındaki her şey "şahıs" olarak isimlendirilmektedir."⁹ Şahsiyet, dilimizin en soyut sözcüklerinden biridir. Çok yönlü ve karmaşıktır. İrade, zekâ, duygu, heyecan, mizaç, huy, biyolojik yapı, soyaçekim, çevre etkileri, sosyoekonomik etkenler gibi pek çok özellik şahsiyetin içerisinde yer alır.¹⁰ Biz çalışmamız süresince "kişilik" sözcüğünü kullanmaya gayret edeceğiz.

Kişilik; fertteki fizyolojik ve psikolojik sistemlerin dinamik düzenlenişidir ki, bunların çevresi ile uyumunu sağlayan eşsiz karakterini belirlemektedir.¹¹

⁴ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Dindarlarda ve Dindar olmayanlarda Kişilik üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1999, s. 31.

⁵ Lawrence A. Pervin, *Personality Assessment and Research*, New York,: John Wiley&Sons Inc., 1970, s. 3; Gordon W. Allport, *Personality a Psychological Interpretation*, New York: Holt. Allport, G. W. (1961) s. 25-26; Altınköprü, *Şahsiyet Analizi*, Hayat Yayınları, İstanbul 1999, s. 19; Yahya Turan, *Kişilik Özellikleri ve Dinsel Yönelimler Üzerine Bir Araştırma*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009, s. 12; Yahya Turan, *Kişilik ve Dindarlık Üzerine Bir Alan Araştırması*, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, 2009, (s. 279-295).

⁶ Allport, *Personality a Psychological Interpretation*, s. 25-26; Gülgün Yanbastı, *Kişilik Kuramları*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1990, s. 9; Turan, a.g.e., s. 12; Altınköprü, a.g.e., s. 19.

⁷ Özcan Köknel, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1985, s 15 vd.

⁸ Türk Dil Kurumu Sözlüğü-Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1980, s. 71.

⁹ ez-Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Hüseyn, *Tâcu'l-Arûs*, Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, Kuveyt 1399/1979, c. 18, s. 7; Mehmet Emin Yurt-Osman Bayraktutan, *Çocuğun Kişilik Gelişiminde Ailenin Önemi*, Uluslararası Aile İçi Eğitim Çalıştay Kitabı, İğdır 2016, s. 277.

¹⁰ Kerim Yavuz, *Din Psikolojisinin Araştırma Alanları*, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Sayı:5, Erzurum 1982, (s.86-106).

¹¹ Abay, a.g.e., s. 80.

Kişilik; “bütün bedensel özelliklerin, içgüdülerin, dürtülerin, eğilimlerin ve kazanılmış deneyimlerin bütünüdür.”¹² Kişilik; bir insanın bütün ilgi, tutum, yetenek, konuşma tarzı, dış görünüş ve çevreye uyum biçimini içeren davranış yumağıdır.¹³ Kişilik, bireyin iç ve dış çevresiyle kurduğu, diğer bireylerden ayırt edici, tutarlı ve yapılaşmış bir ilişki biçimidir.¹⁴ Kişilik; kişiyi bütün öteki kişilerden ayıran ruhsal ve bilinçsel özelliklerin tümüdür.¹⁵ Kişilik; bir kimseyi diğerlerinden ayıran manevî, genel karakteristiklerin hepsine birden kişilik denir.¹⁶

Parot'a göre kişilik; "Bireyin kendine özgü davranış biçimlerini veren zihni yapısının tüm elemanlarının sentezidir"¹⁷

"Allport 1937'de yayınladığı “Kişilik” kitabında kişiliği; “bireyin çevreye yapacağı uyumu belirleyen psiko-fiziksel sistemlerin, bireyin kendi içindeki dinamik organizasyonları” olarak tanımlamıştır. Allport’a göre, “insanın en ayırt edici özelliği onun bireyselliği”dir¹⁸

Öztabağ’a göre kişilik ise; “bir doğal ve sosyal ortamda yaşayan bireyin doğuştan getirdiği, kalıtsal nitelikte olan psikolojik, biyolojik, fizik yapısının gerektirdiği tepki şekillerinin çevre etkilerine göre geliştirilmiş ahenkli ve organik bir bütünüdür.”¹⁹

Davranış bilimleri açısından bakıldığında kişilik; ferdin zihinsel, bedensel ve ruhsal farklılıklarının hepsinin kendi davranış biçimlerine ve yaşam tarzına yansımadır.²⁰ Davranış ile karakter arasında sıkı bir bağ vardır. Kişinin eylem ve davranışları hakkında verilen hüküm aynı zamanda insanın karakterini de yargılamaktadır. Şahsiyet ve karakter sistemlerinin gizli kuvvetlerinden güç almadan, iradenin başarısından söz edilemez.²¹

Kişiliğin ekonomik, toplumsal, çevresel etmenlere göre farklılık gösterdiği belirtilmektedir. Erich Fromm (1900–1980)’a göre; “*İnsanın hürriyetini kaybetmesine neden olan şeyler, ekonomik, siyasi ve toplumsal sorunlardır ki, insan bunlardan sıkıntı çekmektedir.*

¹² Özcan Köknel, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1985, s. 19. Ayrıca bkz. Mahmut Tezcan, *Türk Kişiliği ve Kültür-Kişilik İlişkisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1970, s. 10.

¹³ Abay, a.g.e., s. 81.

¹⁴ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s. 404; Ayşe Şentepe-Metin Güven, *Kişilik Özellikleri ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:XVII, Sayı: 31 (Haziran 2015), (s. 27-44), s. 27.

¹⁵ Hasan Mahmud Çamdibi, *Din Eğitiminin Temel Meseleleri*, İFAV, İstanbul 1994, s. 31.; Ayrıca bkz. Jerry M. Burger, *Kişilik*, (Çev. İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 23.

¹⁶ Refia Uğurel Şemin, *Gençlik Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1992, s. 95; Apaydın, a.g.e., s. 36.

¹⁷ Altinköprü, s. 19; Sarıkaya, a.g.e., s. 6.

¹⁸ Allport, *Personality a Psychological Interpretation*, s. 25-26; Bkz. Özmenler, K.Nihat Antisosyal Kişilik Bozukluklarında Suç Örüntüsüne Göre, *Psikososyal Özelliklerin İncelenmesi*, Tıpta Uzmanlık Tezi, Gülhane Askeri Tıp Akademisi, Ankara 1995.

¹⁹ Lütfi Öztabağ, *Psikolojide İlk Adım*, İnkılap ve Aka Yayınları, İstanbul 1983, s. 174.

²⁰ Mehmetoğlu, Ali Ulvi, *Dindarlarda ve Dindar olmayanlarda Kişilik üzerine Karşılaştırmalı Bir araştırma*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999, s. 42.

²¹ Çamdibi, a.g.e., s. 21; Abay, a.g.e., s. 82.

*Bu sıkıntılar insana basit bir makineden ibaret olduğunu hissettirir. Oysa insan; düşünen, duyguları olan, bilinçli hareket edebilen kişilik sahibi bir canlıdır. Fromm'a göre insanı farklı kılan bu kişilik, ekonomik ve toplumsal şartlara bağlı olarak değişiklik gösterir. Kişilik yapısı toplumdan topluma göre değişir. Tarım toplumundaki bir kişilik sanayi toplumundakinden farklıdır, demokratik bir toplumdaki kişilik diktatörlükle yönetilen bir toplumunkinden farklıdır. Yine aynı şekilde kapitalist bir toplumdaki kişilik de sosyalist bir toplumdaki kişilikle aynı değildir."*²²

Kişiliğin kaynağı hakkında psikolojideki teoriler ve İslam düşünce geleneği arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. "Psikolojideki teorilerin çoğu kişiliğin kaynakları için biyolojik, hissi, toplumsal ve kültürel gibi değerler tanırlar. Hatta anlama, bilinç, idrak, kıskançlık, haset, kırgınlık gibi hislerin biyolojik etkenlere dayandığını, aynı zamanda bulların toplumsal ve kültürel değişmelere bağlı olarak değiştiğini de iddia ederler.²³ İslam ise kişiliğe bedeni, ruhî, fikrî, içtimaî ve hissî yönden bir bütün olarak bakar. İslamî kişilik denge yönü ile ön plana çıkar. Kişiliği oluşturan etmenlerden hiçbiri diğerinden ön plana çıkmaz. İslam dünya ile âhiret nizamını dinde, ruh ve beden nizamını insanda, ibadet ve çalışma nizamını hayatta birleştirmiştir."²⁴

İnsan davranışını etkileyen faktörlere Freud'un yaklaşımı biraz daha farklılık arz etmektedir. "Freud, insan davranışının bilinç, bilinçaltı ve bilinç dışı olmak üzere üç kısımdan meydana geldiğini ileri sürmektedir. Ona göre bilinç sistemi, dış dünyadan ya da bedeninin içinden gelen algıları fark edebilen ve duygu, düşünce, tutum ve heyecan durumlarını kapsayan zihin bölgesidir. Bilinçaltı sistem, dikkatin zorlanmasıyla bilinç düzeyinde algılanabilen zihinsel olayları ve düş kurma gibi ilkel süreçleri içine almaktadır. Bilinç dışı ise, genel olarak bilinçli algılamamanın dışında kalan tüm zihinsel olayları, dolayısıyla bilinç öncesini de içermektedir. Bunlar, istendiği anda bilinç alanına çıkarılmakta ve böylece konuşma, tutum ve davranıştaki çeşitli anlatım yolları ve simgelerle günlük davranışa yansımaktadır."²⁵ "Freud daha sonraları kişiliği, benlik (ego), alt-benlik (id), ve üst benlik (süper ego) olarak üç kısma ayırmıştır. Freud doğduğumuzda tek bir kişilik yapısının, alt-benliğin, var olduğunu belirterek, onun herhangi bir fiziksel ve toplumsal sınırlamayı dikkate almaksızın yalnızca kişisel tatmin sağlayacak şeylerle ilgilendiğini vurgulamaktadır. Aynı zamanda, kişiliğin yaşamın ilk beş ya da altı yılındaki deneyimler sonucu oluştuğunu

²² Fuad Haydar, *eş-Şahsiyetü fi'l İslam ve Fi'l Fikri'l-Ğarbi*, Beyrut 1990, s. 13; Abay, a.g.e., s. 82.

²³ Haydar, a.g.e., s. 7.

²⁴ Abay, a.g.e., s. 82-83.

²⁵ Aygün, a.g.e., s. 25-26; Sarıkaya, a.g.e., s. 10.

savunmaktadır."²⁶ Freud her ne kadar kişiliği yaşamın beş ya da altı yaşına kadar şekillendiğini söylese de, kişilik gelişiminin yaşam boyu devam ettiğini, kişilik basamaklarının altı yaşla sınırlandırılmayacak derecede karmaşık olduğunu savunan ve kişilik gelişiminin sekiz basamaklı olduğunu ve her aşamanın da hayati önemde olduğunu vurgulayan kişi de Erikson'dur.²⁷

Sonuç olarak kişilikle ilgili şu söylenebilir ki; "kişilik yaratılıştan hazır olarak gelmez, İnsan, vicdanî otoritenin sağladığı ahlâkî düzen içinde yaşama hürriyetine sahipse, kişiliğini inşa edebilir. Bu açıdan sağlıklı kişilik, ferdin özüyle, iç benliğiyle karakter eğitimi üzerinden şuurlu şekilde münasebet kurabilmesine bağlıdır."²⁸ Nitelikli kişi olabilmek için kalıtsal özelliklerin dışında çevrenin, ailenin, eğitimin, inançların vb. birçok faktörün etkisi olduğu göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Yani kişilik iki temel üzerine inşa edilir, birincisi; kalıtsal olan, insanın yaratılışı itibariyle getirdiği özellikler, ikincisi; kişinin hayatı boyunca müktesebinde biriktirdiği tecrübeler sonucunda kazandığı özelliklerdir.

1.1.1. Kişilikle İlgili Diğer Kavramlar

Kişilik kavramıyla bazen aynı anlamda bazen de nüans farklılıklarıyla beraber yakın anlamlarda kullanılan bir takım kavramlar bulunmaktadır. Temel manada yaratılıştan getirilen özellikler için "mizaç" kavramı, sonradan kazanılan özellikleri ifade etmek için de "karakter" kavramı kullanılacaktır. Yine benlik, özsaygı, özgüven, şâkile, tutum, istidat ve yetenek kavramlarını kişilikle ilgili anlam çerçevesi içerisinde değerlendireceğiz. Bu kavramları kısaca izah etmek yararlı olacaktır.

1.1.1.1. Karakter

Latin kökenli bir kelime olan bu kelime Türkçe'de seciye, ayırt edici nitelik, herhangi bir şeyi başka bir şeyden ayırt eden özellik, manalarına gelmektedir.²⁹ Psikolojik bir terim olarak; duygu ve davranış özelliğini, törebilim açısından ahlâk sağlamlığı ve tutarlılığını dile getiren bir kavram olarak ifade edilmektedir.³⁰ Karakter kavramı sıklıkla kişilik anlamında kullanılmakta ve her iki kavramın birbirine karıştığı görülmektedir. Köknel karakteri (character), "Kişiye özgü davranışların bütünü olup, insanın bedensel, duygusal ve zihinsel

²⁶ Burger, a.g.e., s. 77-85; Sarıkaya, a.g.e., s. 10.

²⁷ Bkz. Erikson, E.H. *İnsanın Sekiz Çağı* (Çev. B. Üstün & V. Şar), Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1984.

²⁸ Aydın, a.g.e., s. 294 vd.

²⁹ Reber, *Dictionary of Psychology*, s. 116; Nurettin Topçu, *Bütün Eserleri 19 Psikoloji*, Ezel Erverdi, (Haz. İsmail Kara), Dergah Yayınları, İstanbul 2003, s. 158.

³⁰ Orhan Hançerlioğlu, *Ruhbilim Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1988, s. 212; Apaydın, a.g.e., s. 45.

etkinliğine ve faaliyetlerine (activity) çevrenin verdiği değer” biçiminde tanımlanmaktadır. Ona göre bireyin karakteri kişisel özelliklerinden mülhem olup içinde yaşanan çevrenin değer yargılarıyla şekillenmektedir.³¹ Karakter kavramı kişilik kavramıyla aynı olmayan fakat benzerlik gösteren önemli bir kelimedir. Karakter; "bir nesnenin, bir bireyin kendine özgü yapısı, onu başkalarından ayıran temel belirti ve bireyin davranış biçimlerini belirleyen ana özellik, öz yapı ve seciye gibi bireyin alışkanlıkları, duygu ve idealleriyle bütünleşerek herhangi bir durum karşısında değişmez tutumunu ya da tepkisini oluşturan yapısı, bir şeyi benzerinden ayırmaya yarayan temel hususiyet" demektir.³² Karakter (character) Latince’de bir kişiyi tanıtmaya matuf diğerlerinden farklı kılan özellik veya işaretlerdir. Psikolojide, kavram olarak karakter bu anlamda kullanılmaktadır.³³ Başka bir ifadeyle karakter, "bireyi veya bireyleri başkasından ayırt eden, alışkanlık haline gelmiş davranış ve tepki tarzlarının bütünüdür."³⁴

Adler toplumsal bir kavram olarak ele aldığı karakteri, “Takınılan ruhsal bir tutum, bir insanın çevre karşısında takındığı tavır, saygınlık eğiliminin toplumsallık duygusuyla bağlantılı olarak amacına ulaşmak için izlediği temel doğrultu” şeklinde izah etmektedir.³⁵ Çamdibi ise; "İç ve dış görünüşüyle, kanaatler ve hareketler arasında devamlı olarak bir uygunluk gösteren tavır ve hareket temayüllerine karakter adını vermektedir.³⁶ Peker ise, karakterin, temelde şahsiyetin bir parçası olduğunu söylemektedir, yani şahsiyet, karakteri de içinde barındıran çerçeve kavramlardan birisidir. Çünkü insanın bazı davranışları, ilgi ve yetenekleri, tutum ve eğilimleri, eğer davranışların belirleyicisi anlamında kullanılıyorsa, bunlar karakter kavramı altında toplanabilir."³⁷

Karakter, kişiliğin iki temel kavramlarında biridir. Daha çok kişinin hayatı boyunca edindiği değerlerden oluşmaktadır. Yani karakter inşası; kişinin doğumuyla başlar, ailesiyle ve çocukluğuyla devam eder, çevresel etmenlerle gelişir, bilgi birikimi ve eğitimi ile de kişiye olumlu/olumsuz yansımaları olur. Bütün bu evreler karakter denilen yapıyı inşa eder.

Karakter ve kişilik kavramları birbirlerinin yerine kullanılsa da aslında tam olarak aynı şeyi ifade etmezler. Karakter, bireysel değerleri, kişilik ise değerlerin nasıl ifade edildiğini

³¹ Köknel, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, s. 20 vd.

³² Muharrem Ergin, *Hayat Büyük Türk Sözlüğü*, Hayat yayınları, İstanbul ts. s. 666.

³³ Atkinson Rita L., Richard C. Atkinson and Ernest R. Hilgard, *Psikolojiye Giriş I*, (Çev. Kemal Atakay, Mustafa Atakay ve Aysun Yavuz), Sosyal Yayınları, İstanbul 1995, s. 524-525.

³⁴ Topçu, *Bütün Eserleri 19 Psikoloji*, s. 158.

³⁵ Alfred Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, (Çev. K. Şipal), Say Yayınları, İstanbul 2004, s. 173.

³⁶ Çamdibi, a.g.e., s. 33.

³⁷ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, Aksiseda Matbaası, Samsun 2000, s. 144; Altınköprü, a.g.e., s. 23.

belirler.³⁸ Örneğin; ne söylediğimiz karakterimizden, nasıl söylediğimiz kişiliğimizden kaynaklanır. Adler, toplumsal bir kavram olarak ele aldığı karakteri, “Takınılan ruhsal bir tutum, bir insanın çevre karşısında takındığı tavır, saygınlık eğiliminin toplumsallık duygusuyla bağlantılı olarak amacına ulaşmak için izlediği temel doğrultu”³⁹ olarak tanımlamaktadır. Genel olarak toplumda karakterden iyi, güzel, doğru, olumlu davranış biçimi algılanır. Bu anlamda karakter ve karakterli olmak iyiyi, güzeli, doğruyu yapmak; başkalarını sevmek; özveride bulunmak demektir.⁴⁰

Toplumların değer yargıları vardır. Bütün toplumlar insanları davranışlarına göre kategorize etmektedir. Davranışlarıyla toplumun değer yargılarına, ahlak kurallarına uygun bir yaşam sürdüren kişiler karakterli olarak nitelendirilmekte, toplumun değer yargılarının aksine davranış geliştirip, onların beklentilerine göre ve ahlakî değerlere göre hareket etmeyen kişilere de karakersiz kelimesi kullanılmaktadır.⁴¹ Örneğin cesaret, zor durumlarda cesur davranma, rüzgara göre şekil almama, dikleşmeden dik durma, tutarlı olma gibi davranışlar toplumların değer yargılarına göre karakterli duruş anlamına gelmekte, zor durumlarda cesur davranmama, her duruma göre veya her kaba göre renk ve şekil alma, tutarsız davranma bütün toplumlarda karakersizlik olarak nitelendirilmektedir.

1.1.1.2. Huy / Mizaç

Ünlü Psikologlar, kişilik tanımlamalarını yapan bütün araştırmacılarının, kişilik tanımlamalarında karakter ve mizaç kelimelerinin hep birbirlerinin yerine kullanıldıklarını ifade etmişler ancak bu kavramların farklı içeriklerinin olduğunu ve birbirleri yerine kullanılmaması gerektiğine vurgu yapmışlardır.⁴² Mizaç kişiliği daha çok biyolojik unsurlarını içersinde barındıran, bireyin heyecansal ve duygusal yönü olarak nitelendirilmektedir.⁴³ ‘Huy’ kelimesi farsça asıllı olup; "yaratılıştan gelen özellik, tabiat, mizaç; sürekli yenilendiği için vazgeçilemez bir durum, alışkanlık, doğuştan gelen değiştirilemez özellikler ve ruh özelliklerinin bütünü” anlamlarına gelmektedir.⁴⁴ ‘Huy’un tanımını şu şekilde yapanlar da mevcuttur; "günlük yaşantı içinde kişiye özgü, oldukça sınırlı, belirli duygusal tepkilerin

³⁸ Hüseyin Emin Sert, *Kur’an’da İnsan Tipleri ve Davranışları*, Bilge Yayınları, İstanbul 2004, s. 48.

³⁹ Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, s. 173.

⁴⁰ Köknel, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, s. 20.

⁴¹ Köknel, a.g.e., s. 20.

⁴² Hall, C. S., Lindzey, G., Campbell, J. B., *Theories of Personality*, John Wiley&Sons, Inc, New York, 1997, s. 169; İnanç-Yerlikaya, s. 248.

⁴³ G. Dwelshauvers, *Psikoloji*, Çev: Mustafa Şekip Tunç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1952, s. 482.

⁴⁴ *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Milliyet Yayınları, İstanbul, ts. XI, "Huy" md. ; TDK. *Türkçe Sözlük*, s. 905.

nitelik ve nicelik bakımından değişmesidir."⁴⁵ Mizaç ya da huy (temperament) "Günlük yaşantı içinde kişiye özgü, oldukça sınırlı, belirli duygusal tepkilerin nitelik ve nicelik bakımından değişmesidir"⁴⁶ Aynı zamanda mizaç, "Bireyin duygusal ve devinimsel hayatının özelliklerinin tümü" olarak kabul edilmektedir.⁴⁷ Mizaç (temperament), "psikoloji sözlüklerinde kişiliğin genel olarak yaradılışla karakterize olmuş ve duygusal davranış yapılarına yönelmiş veya duygusal ve devinimsel özelliklerin kalıtım kökenli yönü olarak ifade edilmektedir."⁴⁸

Başka bir ifadeyle mizaç, bireylerin günlük yaşantıları içinde belirli duygusal tepkilerinin nitelik ve nicelik bakımından değişmesidir. Çabuk kızmak, sıkılmak, öfkelenmek, neşelenmek, hareketli ya da hareketsiz olmak vb. kişilere göre değişen mizaç özellikleri ya da huydur.⁴⁹ Günümüzde araştırmacılar, mizacı, değişik biçimlerde ifade edilebilen, çevresel etkenler ve kişisel tecrübelerle bağlı olarak farklı kişilik özelliklerine dönüşebilen, genel davranış ve duygu kalıpları olarak tanımlamaktadırlar.⁵⁰ Kişilik araştırmaları bulgularına göre, birçok kişilik özelliği olsa da mizaç boyutlarının sayısı oldukça azdır. Mizaç, kişilik eğilimlerini yansıtır ve belirgin kişilik özelliklerinden daha geniş bir kavramdır. Mizaçtaki bireysel farklılıklar, insanın ilk yıllarından itibaren ortaya çıkan ve yaşamın ilerleyen yıllarında değişmeyen boyutlardır. Dolayısıyla mizacın kalıtımsal olduğu söylenebilir. Geniş kabul görmüş mizaç modeline göre, üç mizaç boyutu vardır. Bunlar: Duygusal tepkilerin yoğunluğunu anlatan *duygusallık*, kişinin genel enerji düzeyini ifade eden *etkinlik* ve bireyin başkaları ile iletişimini ve ilişkilerini açıklayan *sosyalliktir*.⁵¹ Kişiliğin kalıtımsal etkenlerle mi şekillendiği yahut, sosyal çevrenin mi kişiliği oluşturduğu tartışma konusudur. Adler'e göre, kişilik özellikleri ne doğuştan var olur ne de kalıtımla geçer. Adler, insan kişiliğini bir çeşit yaşama kalıbı olarak görmektedir.⁵²

"Mizaç, insanın yaratılışından gelen ruhî eğilimleri, potansiyelleri olup, insanın genetik programıyla bağlantılıdır. Karakter ise, insan doğduktan sonra mizaç potansiyelleri üzerine inşa edilen faziletler, alışkanlıklar ve ahlâkî değerlerdir."⁵³ Mizaç, "Günlük yaşantı içinde

⁴⁵ Köknel, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, s. 19.

⁴⁶ Köknel, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, s. 19.

⁴⁷ Aygün, a.g.e., s. 11.

⁴⁸ Arthur S. Reber, *Dictionary of Psychology*, Penguin Books, London 1985, s. 763; Rasim Bakırcioğlu, *Ansiklopedik Psikoloji Sözlüğü*, Anı Yayınları, Ankara 2006, s. 123; Halis Ayhan, *Eğitim Bilimlerine Giriş*, Şule Yayınları, İstanbul 1995, s. 164; Turan, a.g.e., s. 16.

⁴⁹ Köknel, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, s. 22.

⁵⁰ Burger, a.g.e., s. 352.

⁵¹ Burger, a.g.e., s. 352-353.

⁵² Alfred Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, (Çev. Ayda Yörükân), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1994, s. 292.

⁵³ Abay, a.g.e., s. 86.

kişiyeye özgü, oldukça sınırlı, belirli duygusal tepkilerin nitelik ve nicelik bakımından değişmesidir.”⁵⁴ Bu tanıma göre; insanın kendine has heyecan halleri olan durgunluk, neşelilik, sakinlik ve üzüntülü oluşu gibi özellikler mizaç kavramı içerisinde yer alır. Yani mizaç, kişiliğin duygusal yönüdür ve daha çok kalıtım ile belirlenir. Mizaç, kişinin, davranışının bütün görünümünü ve dünyayı, insan ilişkilerini algılamasını belirgin biçimde etkileyebilen uzun süreli ve dayanıklı içsel yaşantısı şeklinde tanımlanabilir. Mizacın insanın hususiyet ve sıfatları üzerinde büyük bir etkisi vardır.⁵⁵ Zamanı gelince her insan kendi mizacına uygun kişilik elbisesini, imkân verildiğinde dikmeye eğilimli bir yapıdadır. Kişilik elbisesini dokerken karakter eğitimi de vazgeçilemez bir hususiyet olduğundan, sağlıklı bir kişilik, ancak mizaç eksenli sağlıklı bir eğitimle mümkün olur.⁵⁶ Bu tanımlar göstermektedir ki, dar bir alana sahip olan mizaç sözcüğü, bireyin genel anlamda duygusal yönünü ön plana çıkarmaktadır. Mizaç, bireyin heyecan ve duygusal yönünü temsil etmektedir. Bu bağlamda, insanın kendine has heyecan halleri olan durgunluk, neşelilik, sakinlik ve üzüntülü oluşu gibi özellikler mizaç kavramı içerisinde yer alır.⁵⁷ Zira yapılan araştırmalar göstermiştir ki, beden kimyası mizaç üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Daha açık bir ifadeyle ruhsal çöküntü, huysuzluk, hüzünlenme, keyifsizlik ve kaygılanma gibi durumların temel sebebi hormonlardır.⁵⁸ Kısacası, insanın duygularının ve coşkularının bütünü olarak tanımlanabilen mizaç, karakter gibi kişiliğin ancak bir yanını ya da bir ögesini oluşturmaktadır.

1.1.1.2.1. Benlik

Kişiliği oluşturan unsurlardan birisi de benliktir. "Benlik ile kişilik birbirine çok yakın kavramlar olmasına rağmen aynı şeyler değildir. Kişilik, farklı durumlarda oldukça kestirilebilir tepkiler veren içsel bir yapı şeklinde tanımlanırken, benlik kişiliğin odağında yer alan özü ifade etmektedir."⁵⁹ Benlik kavramının tek bir tanımı söz konusu değildir. Çünkü o, farklı kültürel bağlamlarda muhtelif şekillerde algılanmaktadır.⁶⁰ Benlik; kişinin kendi kendini değerlendirmesidir. Kişinin kendini algılayış ve yorumlayış tarzı olarak tanımlanmıştır. Başka bir ifadeyle; "insanın kendisine dışarıdan başka bir şahıs gibi bakarak; ne olduğu, nasıl hareket ettiği, değer yargılarının, iyi ve kötü yönlerinin neler olduğu, neleri

⁵⁴ Köknel, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, s. 19.

⁵⁵ Sert, a.g.e., s. 49.

⁵⁶ Abay, a.g.e., s. 86.

⁵⁷ Hasan Şentürk, *Din psikolojisi*, Esra Yayınları, İstanbul 1997, s. 55.

⁵⁸ Aygün, a.g.e., s. 11.

⁵⁹ Bekir Onur, *Gelişim Psikolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara 1995, s. 145.

⁶⁰ Sayar, *Kültürel Bakış Açısında Benlik ve Kişilik*, s. 79; Karakaya, a.g.e., s. 16.

yapabileceği, arzu ve ideallerinin neler olduğu nasıl olması gerektiği şeklindeki sorulara kendisinin verdiği cevaplar bütünüdür denebilir."⁶¹

Başka bir tanıma göre de benlik; "kişinin kendisi ile ilgili tasavvurların bütünü, kendini oluşturan özellikler kendi hakkındaki görüşü, kendini algılama ve değerlendirmesi, bireyin çevresi tarafından nasıl tanındığı hakkındaki bilgi ve bilincidir. Benlik bilincinin oluşması kişiliğin tamamlanması açısından önemlidir. Çünkü insan 'özgür ve yücelmiş bir 'benlik' ile yücelir. Fizikî çevre, sağlık şartları, biyolojik miras gibi diğer faktörlerin yanı sıra, tüm sosyal faktörler, benliğin oluşumuna katılırlar. Bunların yanı sıra gurup tecrübesi ve ferdin kendine has olan tecrübesi de kişiliğin gelişmesini devam ettirir."⁶²

"Ego" terimi ile ifade edilen "benlik, çeşitli şahsiyet teorilerinin temel unsurlarından birini meydana getirmesine rağmen, akademik psikolojide uzunca bir süre pek dikkate alınmamıştır."⁶³ Karakaya Shortrom ve Brammer'i baz alarak şu ifadeleri kullanmıştır: "Benliğin muhteva, duygu ve eylem olmak üzere üç boyutu vardır. Sosyal ve manevi benler *muhteva yönünü*, kendine değer verme *duygu yönünü*, beka ve kendini gerçekleştirme ise *eylem yönünü* oluşturmaktadır." demiştir. Bu bağlamda benlik, Shostrom ve Brammer'e göre: "Ferdin bir durumda nasıl davranacağını belirleyen kavramlarının, değerlerinin ve ideallerinin dinamik bir organizasyonu" dur.⁶⁴

Kişilik kavramının kapsamına giren benlik kavramı için belli sınır çizmenin mümkün olmadığı şu ifadelerden ortaya çıkmaktadır. "Benlik, insanın kendi kişiliğine ilişkin kanılarının toplamı, kendini tanıması ve değerlendirmesi biçimidir. Bu nedenle, benlik ile kişilik arasında gelişme ve yapı bakımından kesin sınır çizmek oldukça zordur. Bu iki kavram iç içe olmakla birlikte, benlik kişilikten farklı özellikler taşımaktadır. Gelişmesi doğuştan olan benlik, kişiliğin özel yanını oluşturur."⁶⁵ Kişinin kendine karşı olumlu ya da olumsuz tutumları benlik kavramı kapsamına girmektedir. Bu noktada, tutumlar da kişiliğin özel bir yanı olduğu için, kişilik ile benlik arasındaki ilişki açıkça ortaya çıkmaktadır. Yani karakter ve mizaç kavramlarında olduğu gibi benlik de kişiliğin içinde yer almaktadır."⁶⁶

Benlik bireylerin kendilerine mal ettikleri değerler sitemlerinin oluşturulmasında ve yaşam felsefelerinin geliştirilmesi aşamalarında büyük bir öneme haiz olan kavramların

⁶¹ Peker, a.g.e., s. 57; Apaydın, a.g.e., s. 51-52.

⁶² Bozkurt Koç, *Ergenlikte Benlik Gelişimi ve Din*, Atatürk Üni. Sosyal Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2003, s. 9; Âmiran Kurtkan Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, İstanbul 1982, s. 151; Kılıç, *Benliğin İnşası*, s. 11 vd.; Abay, a.g.e., s. 81.

⁶³ A. Akto, "Kişilik Oluşumunda Dinin Rolü", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2005, s. 18-19.

⁶⁴ Akto, a.g.e., s. 19-24; Karakaya, a.g.e., s. 16.

⁶⁵ Köknel, a.g.e., s. 64.

⁶⁶ Karakaya, a.g.e., s. 16.

başında gelmektedir. Bireyde, bir şeye yönelme, bir şeylere bağlanma ihtiyacı vardır. Bireyin kendini gerçekleştirme ve öz güvene sahip olabilmesi için bu ihtiyaçları karşılamak zorundadır. Bu bağlamda inançlar ve dinsel temalar bireyi bu konuda motive edip güdülemektedir. Bu şekliyle dinî inanış ve kabullerde benlik tasarımının oluşumu ve gelişimi arasında sıkı bir ilişkinin olduğu söylenmektedir.⁶⁷

"Cooley, Mead ve Sherif gibi sosyologlar, benlik kavramına sosyolojik açıdan yaklaşmışlar ve benliğin bireyin toplumsallaşma süreci içinde ortaya çıktığını ileri sürmüşlerdir."⁶⁸ Kişinin geliştirmiş olduğu benlik kavramının kapsamına hem kalıtım hem çevre etkisi vardır. Bu kavramın oluşmasında sosyal çevrenin etkisi olduğu kadar, özellikle anne ve babaların etkisinin olduğu belirtilmektedir.⁶⁹ Sosyal psikoloji de benliği kendine göre işlemiş ve benliği üç alan etrafında toplamıştır. Atalay'a göre "Son yıllarda, sosyal psikoloji alanında yürütülen benlik araştırmaları üç alan etrafında toplanmaktadır. Bunlar: bireyin kendisini nasıl tanımladığını ifade eden *benlik kavramı*, (benliğin bilişsel yanı), kendisiyle ilgili değerlendirmelerini kapsayan *benlik saygısı* veya *özsaygı* (benliğin duygu ve değerlendirmeler içeren yanı) ve kendisini nasıl sunduğunu ifade eden (benliğin davranışsal yanı) *benlik sunumu* ya da *kendini sunmadır*. Bu yaklaşım çerçevesinde, hem istikrarlı, hem de değişken bir nitelik gösteren benlik, aynı zamanda hem içsel (anılar, şemalar), hem de dışsal bir boyut (diğerleri önündeki rol ve davranışlar) içermektedir.⁷⁰ Sosyal psikolojinin benlik ile ilgili ortaya koyduğu araştırma alanlarından birisi olan "benlik kavramı" (self concept), *bireyin kendi benliğini algılayış biçimi* olarak tanımlanır. Yani benlik kişinin kendisini nasıl gördüğü ve kendisine nasıl değer biçtiğidir. Bu değerlendirme her zaman gerçeğe uymayabilir. İnsanlar kendilerini olduklarından daha zeki, daha güçlü, daha yetenekli ve daha erdemli görme eğilimindedirler."⁷¹

Bireyde bir şeye yönelme ve bağlanma ihtiyacı vardır. Varoloşçu psikologlardan Erik Fromm tarafından bu zikredilmektedir. Benlik tasarımı ile ilgili yapılan araştırmalarda bireyin, kendini gerçekleştirmek ve özgüvene sahip olabilmek ya da kabul edilen dinsel temalarda birey bu yönde güdülenmekte olduğu ifade edilmektedir.⁷² Bu anlayışa göre dinî

⁶⁷ Fromm, a.g.e., s. 34-35.

⁶⁸ Hasan Tan, "Akademik Psikolojide Ego ve Benlik (Self) Kavramı", *Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C:2, Sayı: 1, Ankara 1970, s. 4

⁶⁹ Mevlüt Kaya, Ailede Anne-Baba Tutumlarının Çocuğun Kişilik ve Benlik Gelişimindeki Rolü, *Ondukuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 1997, Sayı: 9, (s. 193-204), s. 195 vd.

⁷⁰ Yahya Turan, *Kişilik Özellikleri ve Dinsel Yönelimler Üzerine Bir Araştırma*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009, s. 20.

⁷¹ Atalay Yörükoğlu, *Gençlik Çağı Ruh Sağlığı Eğitimi ve Ruhsal Sorunları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986, s. 89.

⁷² Fromm, a.g.e., s. 34-35; Apaydın, a.g.e., s. 53.

inaniş ve kabullerin oluşum süreçlerinde ve gelişimi aşamalarında kendini gerçekleştirme ve özgüvene sahip olma güdülerinin etkin olduğu bilinmekte ve bu güdüler arasında doğrusal bir ilişki olduğundan bahsedilmektedir.⁷³

Sonuç olarak benlik kişiliğin öznel yanıdır. Kişilik, mizaç ve karakter kavramları için nasıl bir karmaşıklıktan söz ediliyorsa aynısı benlik kavramı için de söylenbilir.

1.1.1.2.2. Benlik Saygısı (zsaygı)

Benlik saygısı kavramı da kişilik kavramının kapsama alanına girmektedir. "Kişinin kendini değerlendirmesi sonucu ulaştığı kendini beğeni durumudur."⁷⁴ Bir anlamda, bireyin kendini olduğu gibi kabul etmesi, saygı duyması,⁷⁵ kendine güvenmesi ve inanması biçiminde ifade edilen düşünce, duygu ve davranışların bir bütünüdür. Birey kendini kabul etiğinde kişiliğinin güçlü yanları ve eleştirdiği zayıflıklarının ikisiyle de uyum içinde yaşayabilir. Kendine saygı duyduğunda, insan olarak kendi kıymet ve değerini kabul eder. Saygı duyulan başka birine davrandığı Şekilde kendine davranır. Kendine güvenin anlamı, toplumun bize yükledikleri ile yeterince uyumlu, davranış ve duygulardır. Yaşantıdaki dış Şartların değişme ve meydan okumalarına rağmen tutarlıdır. Kendine inanmanın anlamı, yaşamdaki iyi Şeylere layık olma duygusudur."⁷⁶ "Benlik saygısı benliğin duygusal yönünü oluşturmakta ve bireyin kendisini beğenme derecesi olarak ifade edilmektedir."⁷⁷

Rosenberg benlik saygısı kavamına sadece olumlu yönlerinden değil olumsuz yönlerini de dikkata alarak farklı bir tanım yapmıştır. O, benlik saygısını "kendimize yönelik beğendiğimiz veya beğenmediğimiz tutumlar" Şeklinde tanımlamıştır.⁷⁸

Harter'a benlik saygısını/özsaygıyı; "bir birey olarak kişi kendisini ne lde sevmekte, kabul etmekte ve kendisine ne lde saygı duymaktadır" gibi soruları sorma yöntemiyle açıklama çalışmıştır. "Harter benlik saygısına ilişkin iki farklı kuramsal görüş sunmaktadır. Bunlardan birincisi, William Cames'in görüşüdür ki, burada benlik saygısı bireyin belirli bir alanda algılanan başarısının oranı olarak görülmektedir ki birey burada

⁷³ Arthur T. Jersild, *ocuk Psikolojisi*, ev.: Gülseren Günce, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1979, s. 613-614; Apaydın, a.g.e., s. 53 vd.

⁷⁴ Yadiğar Kılıççı, *Okulda Ruh Sağlığı*, 2. Bs., Anı yayıncılık, Ankara 1992, s. 35.

⁷⁵ Metin Pişkin, *İlköğretimde Rehberlik*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 20003, s. 95.

⁷⁶ Abay, a.g.e., s. 15 vd.

⁷⁷ Hayati Hkelekleli, *Psikolojiye Giriş*, Düşünce Kitabevi Yayınları, Bursa 2008, s. 172; Adnan Kulaksızıoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999, s. 115; Shelley E. Taylor ve Letitia Anne Peplau, *Sosyal Psikoloji*, ev.: Ali Dönmez, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007, s. 105; Muammer Cengil, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi I. Sınıf ğrencilerinin Benlik Saygısı Düzeylerinin eşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009/1, c. 8, Sayı: 15, (s. 77-102).

⁷⁸ Morris Rosenberg, *Society and the Adolescent Self-Image*, University Pres, Princeton 1965, s. 15; Dönmez, a.g.e., s. 81 vd.

başarıya odaklanmıştır.⁷⁹ İkinci kuramsal görüş C. Horton Cooley'in olup, bu görüşe göre benlik saygısı kişinin kendisi için önemli olan kişilerin kendisini nasıl gördüğüne ilişkin algısıdır." Benlik saygısı ile diğer değişkenler arasındaki ilişkiler yoğun olarak araştırılmıştır. Düşük benlik saygısı, düşük yaşam tatmini, yalnızlık, depresyon, anksiyete, alınganlık ve sinirlilikle ilişkilidir.⁸⁰ Yüksek benlik saygısı, ailedeki aitlik algısıyla ilişkisi vardır.⁸¹ Ayrıca yüksek benlik saygısı, okullarda akademik başarı ile içsel kontrol, yüksek ailevi kabul ve olumlu kendini çekici bulma duygusu ile ilişkili bulunmuştur.⁸² Benlik saygısı, insanın kendisi hakkındaki olumlu ve olumsuz değerlendirmesine işaret eden bir kavramdır. Benlik saygısı yüksek ve düşük olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Yüksek benlik saygısı; kişinin kendine saygısının olduğunu, kendini değerli bir insan olarak gördüğünü; buna karşılık düşük benlik saygısı ise, kendine saygısının olmadığını, kendini değersiz, yetersiz, ciddi şekilde noksanları olan birisi olarak algıladığını ifade eder.⁸³ Yüksek benlik saygısı olan kişiler hayata hazla bakar ve hayattan lezzet alırken, düşük benlik saygısı olan kişiler ise hayattan zevk alamazlar.⁸⁴ Benlik saygısını artırmak için genellikle kişiye sevildiği, başarılı ve çalışkan bir kişi olduğu, dinî görüşü ve sorumluluk bilincini yerine getirmesi nedeniyle toplum tarafından çok takdir edildiği, verdiği fikirler ve aldığı kararların isabetli olduğunun vurgulanması gibi bir çok dış etkenden yararlanılabilmektedir.

1.1.1.2.3. Özgüven

Özgüven, "bireyin kendisine yönelik iyi, olumlu duygular geliştirmesi sonucu kendini iyi hissetmesidir. Bu iyi hissetme sonucunda kendisiyle ve çevresindeki kişilerle barışık olması demektir." Özgüven "yüreklilik, cesaret" veya "kişinin kendine güvenme duygusu olarak tanımlanır."⁸⁵ Özgüven, "kişinin kendi ve yetenekleri hakkında pozitif ve gerçekçi bir anlayış yapısına sahip olmasıdır." Özgüven, "kişinin tutum, tavır ve davranışlarını belirleyen, kendi hakkındaki duygu, düşünce ve değerlendirmelerdir."⁸⁶ "Özgüven; kişinin kendisini değerlendirmesi ve kendisinden memnun olup olmaması sonucu oluşan öznel bir olgudur.

⁷⁹ F. J. Bruno, Psikoloji Tarihine Giriş, Çev.: Nesrin Hisli, Ege Ü. Edebiyat Fakültesi. Yayınları, İzmir 1982, s. 72; Salih Güney, Davranış Bilimleri, 4. bs., Nobel Yayınları, Ankara 2008, s., 214.

⁸⁰ Rosenberg, s. 53 vd.; Wylie, a.g.e., s. 24.

⁸¹ Blyth ve Traeger, s. 183 vd.

⁸² Adem Şahin, Ergenlerde Dindarlık-Benlik Saygısı İlişkisi, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 19, Konya 2005, (s. 177-797).

⁸³ Rosenberg, a.g.e., s. 54.

⁸⁴ A. Rezan Çeçen, "Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Doyumunu Yordamada Bireysel Bütünlük (Tutarlılık) Duygusu, Aile Bütünlük Duygusu ve Benlik Saygısı", *Eğitimde Kuram ve Uygulama*", Çanakkale 2008, c. 1, Sayı: 4, s. 25-26.

⁸⁵ Abay, a.g.e., s. 45 vd.

⁸⁶ Kulaksızoğlu, s. 106.

Memnuniyetle ilişkili olduğundan olumlu da olabilir olumsuz da yani durağan değil statiktir. Koşullara, konuma, gelişmelere göre değişebilir. Kişinin kendisini olumlu veya olumsuz değerlendirmesi yüksek veya düşük özgüven oluşmasına neden olabilir."⁸⁷ "Özgüveni olan kişinin iyimserlik, bağımsızlık, fikirlerini kabul ettirmek, eleştirilere açık olmak, kapasitesini yeterli değerlendirmek, duygusal doyunluk gibi becerileri olmalıdır. Özgüven eksikliği ise kendinden şüphe duymak, aşırı uyum gösterme, pasiflik, eleştirilere hassas olma, depresyon, güvensizlik, aşağılık duygusu, sevilmediğini hissetme gibi değerleri beraberinde getirir. Kişisel bir özellik olan özgüven, yaşamla baş etmeyi, sorunlarla gerçekçi şekilde mücadele etmeyi sağlayan bir unsurdur." ⁸⁸

Psikologlar öz güveni farklı şekillerde ele almışlar, kendi disiplinlerine göre kategorize etmişlerdir. Bu bağlamda öz güveni iç ve dış olarak ikiye ayırmış ve şöyle tanımlamışlardır; " İç güven; kişilerin kendisinden hoşnut, kendisiyle barışık ve kendisiyle özdeşleşmiş olduğuna dair duygu ve düşünceleridir. iç güveni oluşturan unsurlar kendine saygı, kendini sevme, kendini tanıma, belirgin hedefler koyma ve olumlu düşünmedir. Kendini tanımak kendini sevmekle başlar. Kendini seven kişiler kendilerine güven duyarlar ve kendileriyle barışıktırlar. Kendilerine güvenli kişilerin ise her zaman belli hedefleri vardır. Hedefleri olan insanlarda geleceğe olumlu bakarlar. Dış güven ise; bireyin kendisinden memnun ve emin olduğuna dair çevresine göstermiş olduğu tavır ve davranışlarıdır. Dış güveni oluşturan unsurlar iletişim ve duygularını kontrol edebilmedir"⁸⁹

1.1.1.2.4. Şakile

‘Şakile’, özellikle mizaç olgusunu kapsamına almak suretiyle bireysel kişilik farkını ortaya koyan önemli bir Kur’an kavramıdır. ‘şekl’ ve ‘şâkile’ kelimeleri, Kur’an’da iki yerde geçmektedir.⁹⁰ "Şâkile kelimesi, şekl kökünden türemiş bir kelimedir. ‘Şekl’ benzer, misl, denk, cins, tür, cihet, tabiat, din, huy, niyet, seciye, yaratılış, benzeyen, yol gibi çeşitli fakat birbirine yakın anlamlara gelmektedir."⁹¹ Yani herkes kendi mizacına benzeyen yolda hareket eder/yürür. Herkes kendi kişisel his ve duygularına göre davranır demektir. Bütün bu

⁸⁷ Sarıçam-Güven, s. 574.

⁸⁸ Abay, a.g.e., s. 35 vd.

⁸⁹ Akagündüz, N., *İnsan Yaşamında Özgüven Kavramı*, Ümraniye Rehberlik ve Araştırma Merkezi Müdürlüğü Yayınları, Sayı:1, İstanbul 2006, s. 19 vd.; Sarıçam-Güven, a.g.e., s. 574.

⁹⁰ Sad, 38/58; İsrâ, 17/84.

⁹¹ Halil b. Ahmed, 5/295; el-İsfehânî, er-Râğıb, *el-Müfredât fi Ğaribi'l Kur'ân*, (Thk. Muhammed Halîl Aytânî) Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 2001, s. 462; Zemahşeri, Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer, *Esâsü'l-Belâğâ*, Daru's-Sadr, Beyrut 1979, s. 335; İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrem, *Lisânü'l-Arabî-XV*, Beyrut 1374, c. 2, s. 356; Mehmet Yaşar Soyalan, *Elmalılı Tefsirinde Kur'ani Terimler ve Deyimler*, Ağaç Yayınları, İstanbul, 2003, s. 299–300; Abay, a.g.e., s. 86.

anamlardan hareketle genel olarak şâkileyi şu şekilde tanımlamak mümkündür. "'Şâkile' hem fitrattan gelen ve hem de anne-baba, aile ortamı, arkadaş, iş, eğitim ve inanç çevresi gibi sonradan çeşitli şekillerde müspet veya menfi değer yargılarıyla oluşmuş davranış biçimleri, benimsenen ve uğrunda çaba gösterilen dinî ve ahlakî değerlere göre davranma tarzıdır."⁹² Yani 'şâkile,' "genel anlamda kişinin takip ettiği yol, tuttuğu görüş, yaşantı şekli ve hayat tarzı manasını ifade etmektedir."⁹³ Kişilikle ilgili bu kavramlar bize gösteriyor ki her insan diğerinden farklıdır ve hiçbir insan diğerinin aynı değildir. İnsanın fizyolojisini ve biyolojik yapısını düşünelim. İnsanlar arasında sayısız ortak özellik bulunmasına rağmen her insan, tek ve kendisi olabileceği özelliklere sahiptir. Tıpkı her insanın parmağının olup da hiçbir insanın parmak izinin, diğerinin parmak izine benzememesi gibi; her insan, diğerleriyle ortak yönleri bulunuyor olmasına rağmen öznel bir kişiliğe, sırf kendine ait bir benliğe sahiptir.⁹⁴

1.1.1.2.5. Tutum

Tutum; "Herhangi bir uyaran karşısında gösterilen az ya da çok heyecansal öğrenilmiş tepki demektir."⁹⁵ Başka bir tanımda; "Kişinin objektif bir durum karşısında o durum ile ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını düzenli bir biçimde belirleme tarzıdır."⁹⁶ Sosyal Psikologların yaptıkları tanıma göre ise; "Tutum; motivasyon, heyecan ve algılama süreçleriyle öğrenme sürecinin, bireyin dünyasının bir yönüne göre devamlı bir organizasyondur."⁹⁷ "Bir kişinin herhangi bir nesneye veya duruma karşı genel bir duygusunu, değerlendirmesini veya belirli şekilde tepki göstermesini ifade eder. Bu tepki veya değerlendirme olumlu da olabilir olumsuz da olabilir. Tutumlar kişiye özgüdür."⁹⁸ Türk Dil Kurumu bu kavramı, tutulan yol, tavır ve para veya herhangi bir şeyi dikkatli kullanma, idare, idareli tüketme, iktisat, tasarruf ve ekonomi şeklinde ifade etmiştir.⁹⁹

"Tutumu, doğrudan gözlenebilir olmasa da davranışı önceleyen, eyleme ilişkin seçim ve kararlarımıza yön veren bir yapı olarak görebiliriz."¹⁰⁰

⁹² Musa Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2007, s. 92.

⁹³ Bilgiz, a.g.e., s. 147.

⁹⁴ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da Kişilik Psikolojisi*, İzci Yayınları, İstanbul 1997, s.17.

⁹⁵ Apaydın, a.g.e., s. 32; O. A. Gürün, *Psikoloji Sözlüğü*, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1991, s. 154 vd.

⁹⁶ Kurtkan, a.g.e., s. 22; Peker, a.g.e., s. 87.

⁹⁷ David Krech-Richard S. Crutchfield, *Sosyal Psikoloji*, Çev.: Erol Güngör, Ötüken yayınları, İstanbul 1980, s. 87; Apaydın, a.g.e., s. 32.

⁹⁸ Faruk Karaca, Kader Algısı Ruh Sağlığı Üzerine Empririk Bir Arştırma-Farklı Kader Algılarının Psikoterapik Değeri Üzerine-, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C: 19, Sayı: 3, 2006, (s. 479-490).

⁹⁹ Abay, a.g.e., s. 64 vd.

¹⁰⁰ Erkan Kavas, Dini Tutum-Stresle Başa Çıkma İlişkisi, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı; 37, 2013, (s. 143-167), s. 144.

Dinî inançlar ve düşünceler tutumları etkiler. Olaylar ve durumlar karşısında insanların verdiği bazı tepkilerinin dini öğretilerden kaynaklandığı bilinmektedir. Bu bağlamda dini tutumla olaylar arasındaki neden sonuç ilişkisini değerlendiren Kavas bunu şöyle açıklamaktadır: " İnanç; tutum ve davranışlar, sebep-sonuç ilişkileri ile birbirlerine sıkı sıkıya bağlıdır. İnsanlar bazı olaylar karşısında tutumlarını belirli bazı inançlarına göre şekillendirirler. İnançlar belli birtakım algılama, tanıma ve yargılama sonunda ortaya çıkmaktadır. İnançlar, bireylerin iç âlemlerinin bir yönü ile ilgili algıların ve tanımların meydana getirdiği sürekli duygular ağıdır. İnançlar, bilgi, kanaat ve imanı kapsayan psikolojik bir olaydır. İnançlar, çoğu hallerde bireysel ilkelerin kaynağı haline gelirler. Tutumlar belirli değer yargıları ve inançlardan etkilenirler. Tutumlar dayandıkları inanç ve değer yargıları devam ettikçe devamlılıklarını sürdürebilirler. Belli bir tutum içinde mutlaka bütün inançlar vardır diyemeyiz. Hatta belli bir tutum içinde bir inanç özelliğini kaybedebilir veya değişebilir. Ancak burada, tutumlar üzerinde çevresel bir baskıdan söz edilebilir"¹⁰¹

Tutumun önemli prensiplerinden birisi tutarlılıktır. Söz, duygu, düşünce, fikirlerin; fiille ve davranışla uyumlu olması beklenir. Eğer düşünce ve davranış ögesi bir sisteme tabi iken belli bir eğilim içindeyken duygu ögesi başka bir yöne meylediyorsa yine bir tutarsızlık ortaya çıkmaktadır. Yine tutumlarda merkezi rol oynayan etmenler vardır ve diğer tutumların oluşmasını ve şekillenmesini sağlamaktadır.¹⁰² Eğer birey merkezi tutum olarak dinî tutumun etkisine girmişse, bu tutum diğer tutumlarını etkiler, diğer tutumların da bu tutumla uyumlu, ahenkli olmasını sağlar. Yani kısaca belirtmek gerekirse, merkezi konumdaki tutumlar, kişilerin eğitimini, siyasi görüşünü, ekonomik algısını, dinî algısını ve sosyal algısını da şekillendirir denebilir.

1.1.1.2.6. İstidat (Yatkınlık)

"Bireyde doğuştan var olan ama ortaya çıkmamış özelliklerin tümüne denir."¹⁰³ Mekanik İstidat üzerine araştırması olan Yılmaz Özakpınar Crawford'ta alıntı yapmak suretiyle İstidat'a şöyle tanımlama yapmaktadır; "İstidat: "bir ferдин öğrenme yoluyla bazı (umumiyetle ihtisası) bilgileri, mahareti veya bir lisanı konuşmak, musiki âleti çalmak kabiliyetinde olduğu gibi bir seri davranışı elde etme kabiliyetinin alâmeti addedilen bir hal veya vasıflar bütünü" diye tarif etmekte. Bu tarifte dikkat edilecek iki noktanın olduğunu vurgulamaktadır. Evvelâ istidat, maharettten tefrik edilmiştir. Maharet; muayyen bir zamanda

¹⁰¹ Kavas, a.g.e., s. 144.

¹⁰² Özer Ozankaya, *Toplumbilime Giriş*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1979, s. 295 vd.

¹⁰³ Kavas, a.g.e., s. 145 vd.

muayyen bir işi, bir reaksiyonlar bütünü yapma kabiliyeti'dir, istidat ise; uygun şartlarda maharet kesbetme kabiliyeti'dir. Saniyen bu tarif "alâmeti" tâbirini kullanmak suretiyle istidatların fitrî mi yoksa müktesep mi olduğu hususunda herhangi bir faraziye yer vermiş olmuyor"¹⁰⁴ Bu bağlamda değerlendirilecek olunursa, istidatla ilgili doğuştan var olma mı yoksa sonradan edinme yoluyla elde edilme mi net bir şekilde ortaya konulmamaktadır.

İstidat, "insan ruhunda hazır olarak yaratılan bir şeyleri yapabilmeye yönelik kuvvelerin adıdır. Başlangıçta bunlar çekirdekler gibidir. Mesela yeni dünyaya gelmiş bir insanın ruhunda konuşma istidadı vardır. Vakti gelince o çekirdek açılır ve insan konuşmaya başlar. İstidatın bu açılmış haline kabiliyet de denilmektedir. Fakat gelişmemiş bir istidat için kabiliyet denilmez. Mesela konuşma istidadı ile yaratılan bir çocuk, işitme problemi olduğu için konuşması gelişemezse onda konuşma kabiliyeti var denilmez. Çünkü konuşmıyor. Ama konuşma potansiyeli var manasında, konuşma istidadı var" denilir.¹⁰⁵

Kısaca belirtmek gerekirse istidat doğuştan var olan ama ortaya çıkmamış özellikler olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda istidatların ortaya çıkması için başka bir şeye ihtiyaç duyulmaktadır. İstidat kavramı da kişilikle ilgili kavramlar arasında yer almış ve giriftliğini de korumaya devam edegelmiştir.

1.1.1.2.7. Yetenek (Kabiliyet, Beceri)

Yetenek; "insanın doğuştan getirdiği ve içinde gizil bir güç halinde bulunan bazı özellikleri anlatan bir kavramdır. Buna göre, bazı insanların bazı alanlarda diğer insanlara oranla daha fazla yeteneği vardır. Ancak yeteneğin var olması tek başına yeterli değildir. Bu yeteneğin farkına varmak ve onu geliştirmek en az yeteneğin varlığı kadar önemli bir durumdur.¹⁰⁶ Yetenek; "doğuştan insanda var olan istidatların çevrede işlenerek işe yarar hale getirilmesidir. Yani istidatları ortaya çıkmış halidir" denebilir.¹⁰⁷ Günlük dilde, "bireyin herhangi bir alandaki becerilerini veya beceri potansiyellerini anlatmak amacıyla kullanılmasına rağmen bilimsel olarak tanımlanması oldukça güç kavramlardan biri de

¹⁰⁴ Bkz. Crawford-Burnham: Forecasting College Achievement. A Survey of Aptitude Tests for Higher Education, I. New Haven, Yale University Press, 1946, s. 3; Yılmaz Özakpınar, Mekanik İstidat Üzerine Bir Araştırma, Tecrûbi Psikoloji bölümünde Basılmamış Mezuniyet Tezi.

¹⁰⁵ Kavas, a.g.e., s. 47 vd.

¹⁰⁶ M. Çağlar Kurttaş, Üstün Yetenekliler ve Üstün Yeteneklilerin Eğitiminde Bilim ve Sanat Merkezleri (Malatya Bilim ve Sanat Merkezi Örneği), Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, C. 5, Sayı: 10, Ankara 2012, (s. 151-181), s. 152.

¹⁰⁷ el-İsfahânî, a.g.e., s. 282; Firuzabadi, *Kamusu'l Muhit*, s. 456.

yetenektir. Kavramın kişilik, zekâ, genetik ve çevre gibi kavramlarla çok yakından ilişkili olması, anlam alanını belirsizleştirmektedir." ¹⁰⁸

Kişinin kendisi, "insan türünün bir üyesi olması nedeniyle vazgeçilmez biçimde bütün diğer insanlarla benzer olan yanları vardır. Örneğin diğer insanlarınki gibi yapılaşmış bir beden, doğumla başlayıp ölümle sonuçlanan bir hayat seyri, belli bir kültürün içinde kişiliğinin şekillenmesi insanın benzer özellikleridir. Fakat bir türün üyesi olması insanın yalnızca bir yanındır, diğer bir yanı daha vardır ki, onun sayesinde bütün insanlar birbirlerinden farklılaşır, eşyumurta ikizleri dahil kimse birbirinin tıpkısı olmaz. Bireyler arasındaki farklılıktan oluşturan fiziksel unsurlar (bedenin biçimi, yüz hatları, parmak çizgileri, boy, ağırlık vb.) kolayca farkedilebilirlerse de, psikolojik unsurların farkedilip değerlendirilmeleri o kadar kolay değildir. Yetenek, bu psikolojik bireysel farklılıklardan bir tanesidir. Diğer psikolojik bireysel farklılıklar içinde zekâ, mizaç, kişilik, inanç ve değer sistemleri, insan ilişki tarzları sayılabilir."¹⁰⁹ Yetenek kavramı, "anlam olarak bunların hepsiyle ilişkilidir, bazılarıyla kimi zaman örtüşür (örneğin zekâ bazen yetenekle aynı anlamda kullanılır, yine insan ilişki tarzları pekâla sosyal bir yetenek sayılabilirler) bazılarının (örneğin mizaç ve kişilik) içinde yer alır, gelişimi ve ifade edilme biçimi onlara bağlıdır. Yeteneğin gösterilebilen, başarılabilen, ortaya konmuş bir beceri mi yoksa kişinin içinde taşıdığı, uygun şartlarda ifade edebileceği bir potansiyel mi olduğu gündelik dilde karışmasına rağmen (örneğin başarılı bir müzisyene yetenekli deriz) psikoloji dilinde yetenek daha çok kişinin içinde taşıdığı potansiyel anlamına kullanılır. Nasıl olup da her bireyde farklı bir yetenekler tablosu ortaya çıktığı ise oldukça karmaşık bir sorundur. Bunu açıklamak için kalıtımın, yetiştirilme ve eğitilme tarzının, kurulan insan ilişkilerinin yoğunluğu ve biçiminin, karşılaşılan önemli hayat olaylarının, yaşanan demografik ve coğrafi çevrenin, geçirilen hastalıkların rollerinin ayrı ayrı bilinmesi" gerekmektedir.¹¹⁰

Kâtipoğlu yeteneklerden bahsederken onların psiko-sosyal boyutlarının varlığına dikkat çekmiş, yeteneklerle ilgili bir kategori belirlemiştir. Ona göre insanlardaki psiko-sosyal dengeyi sağlayan ve akıllıca düşünmeyi¹¹¹ temin eden en önemli zihinsel yetenekler şunlardır: şuur, algı ve idrak, hafıza, dikkat, muhâkeme, zeka, duygu ve iradedir.¹¹²

¹⁰⁸ Sert, a.g.e., s. 31.

¹⁰⁹ Sert, a.g.e., s. 32 vd.

¹¹⁰ Kavas, s. 47 vd.

¹¹¹ Faruk Karaca, Dinî Pratikler, Nefs Muhasebesi ve Allah Şuuru, *Ekev Akademi Dergisi*, C. 1, Sayı: 4, 1999, (s. 113-121).

¹¹² Bedri Katipoğlu, İnsandaki Zihinsel Yetenekler Ve Bazı Zihinsel Bozuklukların Oluşmasında ve Tedavisinde Dinî Değerlerin Önemi, *Diyanet İlmî Dergi*, C. 48, Sayı: 4, 2012, (s. 105-116).

1.2. KİŞİLİĞİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

"İnsan, biyolojik ve fiziki yapısının, çevresindekilerin, kültürel, sosyal, ekonomik ortamın, günlük hayatta karşılaştığı olay ve olguların devamlı etkisi altındadır. Bu etkenlerin karmaşık bir bileşeni altında insan, kişi olarak ortaya çıkar."¹¹³ Yukarıda da belirttiğimiz üzere kişiliğin oluşumu karmaşık bir süreç ve bunun kalıtım yoluyla mı yoksa sonradan farklı bileşenler sayesinde mi şekillendiği hep tartışma konusu olmuştur. İncelemeler göstermiştir ki, kişilik oluşumu sürecini sadece bir şeye bağlamak mümkün değildir. Psikologlar insan kişiliğinin oluşumuna etki eden faktörleri kendilerince kategorize etmişlerdir. Genel kabul söz konusu olmamakla birlikte iç etkenler ve dış etkenler olarak sınıflamak mümkündür. "Söz konusu bu yaklaşımların bir kısmı kişiliğin doğuştan yani değişmez olduğunu belirtirken, diğer bir kısım yaklaşım da, kişiliğin çevreden edinilen kazanımlarla şekillendiğini ve böylelikle onun değiştiğini belirtmektedir. Ancak bu görüşlerin yanında kişilikte hem kalıtımın hem de çevrenin etkili olduğunu savunan bir başka yaklaşım da söz konusudur. Çünkü bugüne kadar kişilik yapısında kalıtım ve çevrenin etkilerini kesin olarak birbirinden ayırıp değerlendirebilecek yöntemler bulunamamıştır."¹¹⁴ Bu nedenle Burger;¹¹⁵ "günümüzde yapılan çalışmalar sonucunda hem durumun hem de kişinin davranışta etkili olduğu kanaatindeyiz. Aynı noktaya dikkat çeken Güngör¹¹⁶ de insan şahsiyetinin ne sadece ırsî özelliklerden, ne de sadece toplumdan öğretilen davranış kurallarından ibaret olduğunu belirtmektedir. Ancak, ona göre, soyaçekimin rolü nispeten daha azdır."¹¹⁷ İncelemelerimiz de Luthans'ın yapmış olduğu beş temel faktör ilkesinin daha kapsayıcı olduğu kanaatindeyiz. Bunlar; Biyolojik, kültürel, ailesel, sosyalleşme süreci ve mevcut durumsal faktörler olarak tasnif edilebilir.

1.2.1. Biyolojik Faktörler

Kişiliğin gelişmesinde kalıtsal etkenlerin rolü tartışmalı bir konu olmakla beraber etkisinin olduğundan bahsedilmektedir. Aslında tartışma konusu etki edip etmemesinden ziyade etki oranı ile ilgilidir. Çünkü kişilik özellikleri tek başına ne biyolojik etmenlere ne de çevresel etmenlere bağlanabilir. Kişiliğin oluşmasında çok çeşitli etmenler bulunmakta,

¹¹³ Çiğdem Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*, Evrim Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 1992, s. 246 vd.; Turan, a.g.e., s. 22.

¹¹⁴ Köknel, a.g.e., s. 29.

¹¹⁵ Burger, a.g.e., s. 21.

¹¹⁶ Güngör, a.g.e., s. 13.

¹¹⁷ Karakaya, a.g.e., s. 13.

bunlardan sadece birisi olarak kabul edilmektedir. Kişiliği belirleyen faktörlerin başında irsi/kalıtımsal özellikler yer alır. Çünkü kalıtım ya da soyaçekim (irsiyet), çevre etkisiyle köklü olarak değişmeyen özelliklerin anne babanın kromozomları ile bir kuşaktan ötekine geçmesi olup, insanın tüm yaşamına biçim veren önemli bir etkidir. Kalıtım insanların geleceğini, iyi ya da kötü şansını onların doğumundan yıllar hatta kuşaklar önce belirler.¹¹⁸ İnsanın kişiliğini etkileyen faktörler, anne-babanın kişiliğiyle başlayıp, ana rahminde iken annenin hamileliği süresince yaşadıkları, doğumun nasıl gerçekleştiği, (normal, sezaryen, normal sancılar, suni sancılar v.b.) gibi hususlar bir ön etkileme gerçekleştirmektedir.¹¹⁹ Fert, ana ve babasının belirli karakterlerini gösteren hâkim unsurları bünyesinde barındırır. Bu nesilden nesile geçici faktörler "yeni yaratığın kromozomlarındaki durumlarına göre faaliyet gösterecek veya hâkim bir faktör tarafından devre dışı bırakılacaktır. Genetik ilminin irsiyet kanunları olarak izah ettiği şey işte bu münasebetlerdir. Bu kanunlar, yalnız bireysel yaratılış özelliklerinin asıl yerleşme tarzını ifade eder."¹²⁰

"Biyolojik yaklaşım, kişilikteki bireysel farklılıkları açıklamak için kalıtsal eğilimlere ve fizyolojik süreçlere dikkat çekerken, bilişsel gelişimi savunanlar davranıştaki farklılıkları açıklamak için insanların bilgiyi işleme farklılıklarını göstermektedirler. Nasıl fiziksel özelliklerimizi atalarımızdan kalıtım yoluyla alıyorsak, bilinçaltı psikik özelliklerini de atalarımızdan almaktayız.¹²¹ Glosser gibi kişiliğin belirgin özelliklerinin genetik olduğu, dolayısıyla da kolaylıkla değişmeyeceğini söyleyenlere de rastlanmaktadır."¹²²

İnsanın vücut yapısının, boyunun, saç veya göz renginin, iç veya dış organlarının düzgün çalışıp çalışmamasının kişiliği etkilediği iddia edilmektedir.¹²³

Belirtilmeye çalışılan husus şudur ki; insanlar doğuştan şu veya bu kişilik tipine sokulamaz. Ancak bilinmesi gerekir ki, hiçbir kişilik özelliğinin de soyaçekimden etkilenmemesi imkansızdır.¹²⁴ Biyolojik özelliklerin kişilik gelişimi üzerine etkisi tabii ki vardır, ancak tek başına bir faktör olarak değil, diğer faktörlerle beraber bir etki oranına sahiptir. Bu bağlamda kişinin fiziksel yapısının da kişiliği etkilediği söylenmekte, bedendeki herhangi bir eksikliğin veya fazlalığın da insanları olumsuz yönde etkilediği vakıadır.

¹¹⁸ Köknel, a.g.e., s. 27.

¹¹⁹ Haydar, a.g.e., s. 5-7; Abay, a.g.e., s. 105.

¹²⁰ Abay, a.g.e., s. 104.

¹²¹ Burger, a.g.e., s. 157.

¹²² Apaydın, a.g.e., s. 37.

¹²³ Atkinson, Ricard C. ve diğerleri, *Psikolojiye Giriş II*, Çev.: Kemal Atakay, Sosyal Yayınları, İstanbul 1995, s. 526-527; Turan, a.g.e., s. 23.

¹²⁴ Güngör, a.g.e., s. 14.

Bedenimizdeki organların orantılı olması dış dünya tarafından beğenilmesi de kişiliği olumlu yönde etkiledi düşünülmektedir.

1.2.2. Kültürel Faktörler

Kişiliğin gelişmesinde çevresel faktörlere büyük önem atfedilmiştir. Kalıttan daha çok çevre, aile, eğitim, sosyo-ekonomik durum, coğrafi şartlar vb. faktörlerin kişiliği etkilediği düşünülmektedir. Çevresel faktörlerin başında da kültür gelmektedir. Kültür insan kişiliğini biyolojik faktörlerden daha çok etkiler. İnsanlar yaşadıkları toplumun, onların değer yargılarının, onların kabullerinin veya retlerinin etkisi altındadır. Aslında çoğu zaman kendi fikirlerine ve değer yargılarına göre değil başkalarının değer yargılarına göre hayatını sürdürmeye çalışır.¹²⁵ "Diğer bir bakış açısıyla, her toplumun diğerlerinden ayrı olan bir kültürü, düşünce ve hissetme özelliği, hedefi, tavır alıştı vardır. bireysel davranışlarımızın çoğunda yaşadığımız çevredeki hakim kültürün yansıması yer alır. Yemek yeme biçimi, temizlik alışkanlığı, giyim tarzı, dili kullanma ve konuşma biçimi, çalışma ve zamanı kullanma biçimi, dini inanışlarımız ve kalıp yargılarımız hep kültürümüzün etkisinde kalır."¹²⁶

Öğrenmenin kişilik üzerinde önemli bir rol oynadığı, kültürün ise öğrenmenin içeriğini belirleyen anahtar görevi yürüttüğü düşünülmektedir. Hakim kültürlerin insanlara neyi öğreneceğini dikte ettiği ve insanlara çizmiş olduğu sınırların dışına da pek çıkılmadığı iddia edilmektedir.¹²⁷

1.2.3. Ailesel Faktörler

Kişiliğin etkilendiği en önemli sosyal çevre ailedir. Bir çocuk için ilk sosyal çevre ailedir, anne babanın çocuklarına yaklaşımları da kişiliği etkilemektedir.¹²⁸ Aile, çocukların sosyo-kültürel kişiliğini etkileyen birincil sosyal çevre grubudur. Ebeveynler, çocukların gelişim evrelerinde, kendileri ile özdeşleşme sürecinde önemli rol oynamaktadırlar. Ebeveynler çocukların taklit dönemlerinde onlar için rol model olma özelliklerini sürdürürler. Çocukları için rol model olan anne-babanın çocuklarına yaklaşımları, onlara ilgili olmaları veya olmamaları, onlara güven aşılıp aşılamamaları kişilik gelişimlerine direkt etki etmektedir.¹²⁹ Sinirli ve çok sert olan ana-babaların çocukları hayatlarında huzurlu ve mutlu değildirler. Bu da onlarda kişilik özellikleri kazanma ve yansıtma konusunda sıkıntılara neden

¹²⁵ Fromm, a.g.e., s. 152-153.

¹²⁶ Apaydın, a.g.e., s. 50; Kulaksızoğlu, a.g.e., s. 109 vd.

¹²⁷ Luthans, a.g.e., s. 127 vd; Turan, a.g.e., s. 23.

¹²⁸ Atkinson, a.g.e., s. 524.

¹²⁹ Luthans, a.g.e., s. 128 vd; Turan, a.g.e., s. 24.

olmaktadır.¹³⁰ Anne babanın çocuklarına davranışı nasıl olursa çocuklar da başkalarına aynı şekilde davranırlar. Aileler çocuklarının kişiliğine olumlu etki yapmak isterlerse; onlara karşı ilgisiz olmamalı, otoriter, yani aşırı kısıtlama olmamalı, koruyucu olmamalı, yani aşırı sevgi olmamalı ve demokratik tutum sergilemelidirler.¹³¹

Dinî tutum ve davranışların şekillenmesinde de aileye büyük rol düşmektedir. "Sevgi, saygı, itaat, fedakarlık, paylaşma, yardımlaşma gibi değerlerle birlikte din, ailede aynı anda kazanılır. Kimliğin şekillenmesinde başlıca faktör olması sebebiyle, kuşaklararası aktarım, inançların şekillenmesinde temel faktördür. Yakın sosyal çevre içerisinde özellikle anne-babalar, bütün kavrayışların (cognitions) gelişimini etkilerler."¹³²

Kurt bu konuda Erikson'dan örnek vermekte, meseleyi şöyle özetlemektedir; Erikson'a göre; "çocuğun, ailede -özellikle annenin ilgisi ölçüsünde- edindiği temel güven ya da güvensizlik izlenimleri, onun Allah'a karşı duyduğu güven duygusunu da etkilemektedir."¹³³ Söz konusu olumlu tecrübeyi yaşamayan çocuk, Allah sevgisini hissetmekte ve dolayısıyla dini inanca sahip olmakta güçlük çekecektir."¹³⁴ Yapılan araştırmalarda çocuk ve gençlerin aileden edindikleri davranış özellikleri arasında "dürüstlük, geleneğe saygı ve dine bağlılık" ilk sırada gelen özellikler arasındadır. Onların dini sosyalleşmesinde ve belli bir dini yönelim geliştirmesinde anne babanın dini tutum ve davranışları bir model oluşturmaktadır."¹³⁵

1.2.4. Sosyalleşme Süreci

"Toplumsal temeller üzerinde yükselen kişilik, sosyo-kültürel şartlar altında şekillenmektedir. Bireysel huzurun varlığı, çoğunlukla kültürel normlar doğrultusunda davranmayı ve toplumla hareket etmeyi zorunlu kılar. Çünkü anlamlı bir hayatın teşekkülünde belirleyici rollere sahip sevgi, ilgi, fedakârlık, sorumluluk"¹³⁶ "gibi bütün insani özellikler nitekim başkalarıyla kurulan ilişkilerle gerçeklik kazanır."¹³⁷ İnsan sosyal bir varlıktır. içinde bulunduğu sosyal ortam da kişiliğin gelişmesinde önemli rol oynar.¹³⁸ İnsanlar erken

¹³⁰ İbrahim N. Özgür, *Ailede Okulda Çocuk ve Gencin Ruh Sağlığı*, Gülek Matbaası, İstanbul 1972, s. 59.

¹³¹ Gündüz, a.g.e., s. 72; Yörükoğlu, a.g.e., s. 133 vd; Apaydın, a.g.e., 51.

¹³² Hallahmi Beit-B. ve Michael Argyle, "Yaş ve Din", Çev.; Abdurrahman Kurt, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4, 1992, s. 98; Abdurrahman Kurt, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 18, S. 2, 2009, (s. 1-26), s. 3-4.

¹³³ H. Erik Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, Çev.; T.B.Üstün, V. Şar, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1984, Sayı: 1, s. 8; Mary Jo Meadow ve Richard D.Kahoe, *Psychology of Religion, Religion in Individual Lives*, New York 1984, s. 35; Münire Erden, *Eğitim Psikolojisi, Gelişim-Öğrenme-Öğretme*, Arkadaş Yayınları, Ankara 1998, s.78.

¹³⁴ Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, s. 8 vd.; Erden, *Eğitim Psikolojisi, Gelişim-Öğrenme-Öğretme*, s. 78.

¹³⁵ Kurt, a.g.e., s. 4.

¹³⁶ Kağıtçıbaşı, a.g.e., s. 246.

¹³⁷ Bahadır, a.g.e., s. 25; Karakaya, a.g.e., s. 11.

¹³⁸ Kağıtçıbaşı, a.g.e., s. 78.

yaşlardan itibaren çevrelerinde gördükleri şeyleri taklit ederek öğrenirler. Kişiliğin temelleri ilk 5–6 yıl içerisinde atılır. İlk olarak bu iş anne ve babayla başlar. Çünkü kişilik, yukarıda da belirtildiği üzere doğrudan doğruya anne babanın çocuğu ile kurduğu ilişkiden doğmaktadır. Kişilik çocukla içinde yaşadığı toplumun sıkı ilişkilerinden, çok kuvvetli duygusallıklardan oluşmaktadır. Bir çocuğa anne-babası nasıl davranırsa, çocuk da diğer kişilere öyle davranır.¹³⁹ Ardından kardeşleri ve akrabalarının etkisinden söz edilebilir. Okul ve okul ortamında oluşturulan öğrenme ortamı kişiliğin gelişmesinde sosyalleşme süreçlerinin saç ayaklarını oluştururlar.¹⁴⁰

Bu noktada Aygün;¹⁴¹ "ferdin çevresini oluşturan etkenlerle ilişki kurarak çevreye uyumu sağlayan temel özelliğin kişilik olduğuna vurgu yapmakta ve kişiliğin yapılanmış örüntüsü içinde karşı karşıya kaldığı ya da ilişki kuracağı çevre etkenlerinin durumuna göre kendini yeniden düzenleyeceğini ifade etmektedir. Bu durum toplumun insan kişiliği üzerinde değil, aksine kişilik özelliklerinin toplum üzerinde etkin olduğunu göstermektedir. Günay,¹⁴² toplumun kişilik üzerindeki önemine dikkat çekerek her toplumun eğitim, ikna ve taklit gibi çeşitli biçimlerde, kendi kültürünü, değerlerini, sembollerini, gelenek ve göreneklerini ve kurumlarına uygun düşen davranış modellerini üyelerine dayatmak suretiyle toplum içinde bir kişilik tipinin oluştuğunu ifade etmektedir. Köknel,¹⁴³ toplumsal evrim içerisinde bireyin göçebe bir hayat sürmesi ya da yerleşik hayata geçmesi, sanayileşmiş ya da kırsal bir yaşama sahip olması, gelişmişlik düzeyi ve toplum içerisindeki meslekî-sınıfsal konumunun kişilik yapısını etkileyen faktörlerden olduğunu belirtmektedir."¹⁴⁴

Son olarak kişilik oluşumunda çevrenin ve toplumun etkisi konusunda Abay şunları dile getirmiştir; "Kişiliğin oluşumunda çevrenin rolünü vurgulayan bir tanıma göre 'kişilik'; doğuştan getirilen özelliklerle doğumdan sonraki öğrenmelerin oluşturduğu, bireyi diğer bireylerden ayırt edici, tutarlı ve yapılaşmış bir ilişki biçimidir. Bireylerin diğer insanlarla ve çevresindeki dünyayla nasıl etkileşime girdiğini tanımlayan onların kişilikleridir. İnsanın iyi veya kötü eğitilmiş olması, onun aile çevresi ve eğitimiyle yakından ilgilidir. Ayrıca içerisinde yaşadığı çevrenin, gelenek ve görenekleri, örfleri ve yönelişleri kişiliği etkilemektedir."¹⁴⁵

¹³⁹ Fatih Kılıçarslan, Çocuğun Eğitiminde Ailenin Rolü, *Eğitim Yazıları Dergisi*, 17. Sayı, 2009, (s. 119–120).

¹⁴⁰ Atkinson, a.g.e., s. 524 vd.

¹⁴¹ Aygün, a.g.e., s. 7; Karakaya, s. 11.

¹⁴² Günay, a.g.e., s. 241; Karakaya, a.g.e., s. 12.

¹⁴³ Köknel, a.g.e., s. 69.

¹⁴⁴ Karakaya, a.g.e., s. 12.

¹⁴⁵ Abay, a.g.e., s. 113.

1.2.5. Mevcut Durumsal Faktörler

Psikologlar kişiliği etkileyen faktörleri kendi bilgi birikim ve müktesebatlarına göre oluşturdukları bir sistematik içerisinde tanımlamaya çalışmışlardır. "Freud'a göre kişiliğin önemli bir kısmı küçük yaşlardaki deneyimler tarafından belirlenmektedir. Jung, kişiliğin kolektif bilinçaltıyla ilişkisi üzerinde dururken Adler, kişiliğin oluşmasında aşağılık ve üstünlük duygusunun hâkim bir rol oynadığını söylemektedir. Allport'a göre kişilik motivasyon, niyet ve fonksiyonel bağımsızlıkla yakından ilişkiliyken, Fromm kişiliğin oluşumunun daha ziyade çevreden edinilen kazanımlar ve kalıtsal özelliklerin harmanlanmasıyla gerçekleştiği kanaatindedir. Kişilik oluşumunda kolektif bilinçaltından bahseden Jung, her bireyin davranışlarını etkileyen ve diğer bilinçaltı malzemeler gibi doğrudan ulaşılamayan ortak bir bilinçaltı malzeme ile dünyaya geldiğimiz görüşünü savunmaktadır. Ona göre, ortak bilinçaltımız, bilinç düzeyine çıkartılması zor olan düşünceler ve imgelerden oluşur. Bu arada şu hususu özellikle vurgulamak gerekir ki, kişilik statik bir yapı olarak algılanmamalıdır. Çünkü yapılan incelemeler göstermektedir ki, yaş, cinsiyete dayalı sosyal roller, tarihî ve sosyal şartlar gibi faktörlerin etkisi altında kişilikte değişimler ve yeniden şekillenmeler gerçekleşebilmektedir. Mesela, yetişkinlik çağında özsaygı ve sorumluluk ruhu, çocukluk veya ergenlik döneminden daha yüksek olurken; olumsuz duygusallık azalmaktadır."¹⁴⁶

Bireyin kalıtım, kültürel yapı ve sosyal çevre etkisi altında olduğu ve bunlara göre kişiliği oluştuğu söylene de, kişisel yaşantıları o bireyin şekil almasında ve kişilik oluşumunda etkilidir. Bireylerin sosyal ve öznel deneyimleri katılım vasıtasıyla elde edilmiş olan potansiyeller ile bir etkileşim içerisine girerek kişiliği şekillendirdiği iddia edilmektedir.¹⁴⁷

İnsanlar her ne kadar yukarıda da belirtildiği gibi, kültürel yapının ve sosyal çevrenin etkisinde olsa da kişisel yaşantıları o bireyin şekil almasında ve kişilik oluşumunda büyük öneme sahiptir. Aynı kültür içerisinde yaşayan insanlar hatta çift yumurta ikizleri bile benzer durumlara farklı tepkiler verebilirler. İnsanların içinde yaşadıkları ortam ve hal o anda nasıl davranacağını belirleyen kriterlerin başında gelir.¹⁴⁸ Yani kişinin öznel, bireysel deneyimleri olaylar karşısındaki tepkilerini oluşturduğu gibi kişiliğini de şekillendirmektedir.

¹⁴⁶ Saroğlu, a.g.e., s. 126; Karakaya, a.g.e., s. 12.

¹⁴⁷ Atkinson, a.g.e., s. 529; Luthans, a.g.e., s. 132; Turan, a.g.e., s. 25.

¹⁴⁸ Atkinson, a.g.e., s. 529; Turan, a.g.e., s. 25.

1.2.6. Dinî Faktörler

Dinî hayat bireyin kişiliğini etkilemekte, kişiliği de dinî yaşamın şeklini belirlemede etkili olmaktadır.¹⁴⁹ Özellikle dinin inanç yönü bireyin benliğini kuşattığında, onun kişilik özellikleriyle ilintili olarak gerçekleşmekte olan tutum ve davranışlarının etkin bir motivasyon aracı olarak devreye girdiği iddia edilmektedir.¹⁵⁰ Kişiliği geliştiren psikologlardan biri olan Allport yaşadığı dönemde kişilik psikologlarının dine ilgisizliğinden dert yanmıştır.¹⁵¹ Yine Emmons'da kişilik ve din arasında doğal bir ilişki olmasına karşın kişilik kitaplarında yer bulamamasından veya bir kaç sayfa ile geçirildiğinden yakınmıştır.¹⁵² Kişiliği etkileyen faktörler incelendiği zaman kalıtım, çevre, aile, ekonomik durum, eğitim, sosyalleşme süreci, kültür gibi faktörlerin kişiliği etkilediği, oluşturduğu iddia edilmekte, dinin kişiliğe etkisinden neredeyse hiç söz edilmemektedir. Halbuki kişiliği etkileyen faktörler insanların iddia ettiklerinden çok daha fazla bileşenden oluşmaktadır. Şu ana kadar yapılan incelemeler dışında ayrı ve yeni faktörler bile kişiliği etkilediği, zaman ve mekan değişikçe anlaşılmaktadır. Kişiliğe etki eden faktörler arasında dinin yeri de diğerleri kadar önemlidir.¹⁵³ Kişiliği etkileyen faktörler arasında dinin rolünden bahsedilmemesinin arka planına inilecek olunursa, kişilik kuramları farklı psikologlar tarafından kategorize edilmiş, çok sayıda kuram ortaya çıkmış ve bu kuramları kategorize edenlerin hiçbirinin de Müslüman olmadığı görülecektir. Kişilik çalışmaları genellikle ABD ve Avrupa ülkeleri merkezlidir. Bu merkezlerde yapılan çalışmalar incelendiği zamanda görüleceği üzere, Batı'da 20. yüzyıldan itibaren dine olumsuz bir bakış mevcut olup,¹⁵⁴ "dinî ritüeller obsesif bir davranış olarak görülmüş,¹⁵⁵ Adorno'nun dinin otoriteriyen kişiliği geliştirdiğini ileri sürmesi gibi olumsuz yaklaşımların estirdiği sert rüzgârların etkisinde kalmış araştırmacılar¹⁵⁶ din ve dogmatiklik, önyargılılık, yeni tecrübelerle kapalılık gibi negatif tutumlar arasında ilişki kurmuşlardır."¹⁵⁷

Bu konuya dikkat çeken Özer şunları söylemektedir; " Psikolojik yaklaşımların kendilerine özgü kişilik kuramları ileri sürmeleri nedeniyle çok sayıda kuram ortaya çıkmıştır. Geliştirilen kuramlarla İslâm'ın insana bakışı arasında önemli farklılıklar vardır. İslâm toplumlarında bu kuramlarla kişiliği anlama girişiminde bulunmak yaklaşım olarak doğru

¹⁴⁹ Mustafa Doğan Karacoşkun, vd., *Din Psikolojisi El Kitabı*, Grafiker yayınları, Ankara 2013, s. 198.

¹⁵⁰ Karacoşkun, vd., *Din Psikolojisi El Kitabı*, s. 198 vd.

¹⁵¹ Sarıkaya, a.g.e., s. 41.

¹⁵² Emmons, a.g.e., s. 157.

¹⁵³ Uysal, a.g.e., s. 94.

¹⁵⁴ Freud, *Din ve Toplum Dinin Kökenleri*, s. 179, 237.

¹⁵⁵ Freud, *Dinin Kökenleri*, s. 31-40.

¹⁵⁶ Gürses, a.g.e., s. 30

¹⁵⁷ Özer, a.g.e., s. 2.

değildir. Bu nedenle İslami kişilik kuramlarının geliştirilmesi zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Kuramların geliştirilmesinde İslâm kaynaklarındaki kişilikle ilgili kavramlar, İslâm düşünürlerinin konu ile ilgili görüşleri ve İslâmî kişiliği temsil yeteneği güçlü şahsiyetler dikkate alınmalıdır."¹⁵⁸ "Günümüzde ise bu yaklaşımların etkisi azalırken dinin kişilik üzerinde olumlu katkılarının olduğu yönündeki görüş giderek ağırlık kazanmaya başlamıştır. Araştırmacılar kendi iç dünyalarından, yaşadıkları kültürel çevre den, mensubu oldukları dinden etkilenmektedirler."¹⁵⁹ Geliştirdikleri modeller başka kültürle uygulandığında bazı sakıncalar ortaya çıkmaktadır. Şüphesiz farklı kültürel ortamlarda kişilikler arasında benzerlikler olabilir. Bunu tespit etmek için önce değişik kültürle özgü kişilik kuramlarının geliştirilmesi daha sonra ise bu kuramlardan yararlanılarak yapılacak çalışmalarla benzerlikler ve farklılıkların ortaya konması gerekir."¹⁶⁰

Dinin kişiliğe etki ettiğini belirten Karaca, çeşitli ilişkiler sonucunda ulaşılan ve içselleştirilen inançların kişiliğe nüfuz etmesinin ve davranışın temel motivasyonlarından bir haline gelmesinin bütün insanlar için söz konusu olduğunu iddia etmiştir.¹⁶¹ Mehmedoğlu ise, " din, hem bireyi hem de toplumu etkileyen sosyo-kültürel bir kurum ve insanın günlük hayatına yön veren bir kılavuzdur. Bu bağlamda din, insanın düşünce, duygu, irade, vicdan ve davranış gibi bütün kabiliyet ve eğilimlerine seslenmekte, öyle ki en resmi ve yerleşik kurumlaşmış hiyerarşilerden ferdi kişiliklerin en gizli ve mahrem köşelerine kadar uzanan heterojen bir gerçeği temsil etmektedir"¹⁶² demektedir. Hökeleli de bu konuda şunları söylemektedir: " insanın sağlıklı bir ruh yapısına sahip olmasında ve olumlu kişilik özellikleri kazanmasında büyük etkisi olan dinî inanç, bütün kişiliği kapsayıcı bir özelliğe sahiptir. Olgunluk seviyesinde ve tam bir tutum halini almış olan iman, kişiliği meydana getiren her şeyi kuşatabilen asıl ruhi faktördür."¹⁶³

Dinin kişiliğe etki ettiğini hem batılı bilim insanları hem de İslam psikologları iddia etmekte, ancak batıda 19. ve 20. yüzyıllarda dine bakışın olumsuz olması¹⁶⁴ nedeniyle kişiliği etkileyen faktörler arasında dine yer verilmemektedir. Bu bağlamda dinin insana bakışını yansıtmayan kuramlardan, yine dinî etkiden uzak yapılan tasniflerden ve kişiliği etkileyen faktörler arasında zikredilmeyen din faktöründen oluşan kuram ve yaklaşımların hep eksik

¹⁵⁸ Özer, a.g.e., s. 1 vd.

¹⁵⁹ Faruk Karaca, *Dinî Gelişim Teorileri*, Değerler Eğitimi Merkezi yayınları, İstanbul 2007, s. 116 vd.

¹⁶⁰ Özer, a.g.e., s. 2-3.

¹⁶¹ Faruk Karaca, Dindarlığın Fonksiyonelliği Üzerine, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Sayı 6/16, 2003, (s. 75-85), s. 75.

¹⁶² Mehmedoğlu, a.g.e., s. 13, Karakaya, a.g.e., s. 42.

¹⁶³ Hökeleli, a.g.e., s. 187.

¹⁶⁴ Faruk Karaca, Din Psikolojisinde Metot Sorunu ve Bir Dindarlık Ölçeğinin Türk Toplumuna Standardizasyonu, *Ekev Akademi Dergisi*, C. 3, Sayı: 1, 2001, (s. 187-201).

kalmaya mahkum olacağı bilinmelidir. Bu nedenle kişilik kuramlarına bakışımız, olumlu/olumsuz kişi tipleri incelenirken, özellikle de Hz. Ömer'in kişiliği incelenirken mümkün olduğu nispette farklı bir yöntem izlenecek, İslam kültür ve medeniyetini, İslamî kişilikleri ve dinin kişilik gelişimine yaptığı etkiyi göz ardı eden kişilik kuramlarına, gereğinden fazla değer verilmeyecektir. Dinin kişiliği etkilemesine olan düşüncemizden dolayı, çalışmamızı bu bağlamda sürdüreceğiz.

1.3. KİŞİLİK KURAMLARI

Birçok psikolog, bireylere değişik yönlerden bakmış ve onların kişiliklerini betimlemeye çalışmışlardır. Bu bakış açılarına göre de kişilik kuramları ortaya çıkmıştır.¹⁶⁵ "Aslına bakılırsa insanlık tarihi incelendiğinde, kişiliği tanımaya yönelik çabaların psikolojinin bir bilim olarak ortaya çıkmasından da önce başladığını söylenebilir. İnsanlar kendi davranışlarını gözlemlemiş ve insan doğasına yönelik yorumlar yapmışlardır.¹⁶⁶ Örneğin sıkılgan bir kişi neden diğer insanlar ile rahat bir iletişim kuramadığı konusunda fikir üretmiş hatta çevresindeki insanlarla sıcak ilişkileri olan kişileri gözlemlemiş, onları örnek alarak onlar gibi davranmış ve sonuçlarını yorumlamıştır. Aslına bakılırsa kişilik kuramcıları da aynı tarzda çalışmaktadır. İki süreç arasındaki tek fark bilimseliktir. Kişilik kuramcıları da herkes gibi, insan doğasına yönelik yorumlar yaparlar. Gözlemlerine, kendisinden önce oluşturulan araştırmalara ve dikkatli akıl yürütmelerine dayanarak insanların neden belli bir biçimde davrandıkları konusunda hipotezler oluştururlar. Sonra da sağlam deneysel yöntemlerle açıklamalarının doğru olup olmadığını test etmek için veri toplarlar."¹⁶⁷ Yani gözlemler, açıklamalar, akıl yürütmelere dayanılarak insanların belli olaylara verdikleri farklı tepkilerin nedenleri analiz edilmektedir.

Bilim literatürü incelendiğinde kuram, gerek doğa ve gerekse insan bilimlerinde, belirli olgu, olay ve davranışları, yani nesnel gerçekliği açıklama girişiminde olan, dizgeli, düzenli ve henüz kanıtlanma aşamasına gelmemiş, tasarımılanmış modeller olarak tanımlanır.¹⁶⁸ Kuram "bütünsel bir bilgi sistemi içinde, konusunun bir bölümüne ya da tamamına ilişkin olarak açık ve sistematik bir görüş ortaya koyan, genel ve açıklayıcı ilke" ve "doğadaki düzenlilikleri ifade eden, kendisine dayanılarak fenomenlerin açıklandığı,

¹⁶⁵ Apaydın, s. 38; Gülgün Yanbastı, *Kişilik Kuramları*, Ege üniversitesi Yayınevi, İzmir 1990, 9.

¹⁶⁶ İbrahim Gürses, *Dindarlık ve Kişilik*, Emin Yayınları, Bursa 2010, s. 15-16; Özer Çetin, Hasan Basri Çantay'ın Kişiliği, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır 2010/2, c. 12, sayı: 2, (s. 1-31).

¹⁶⁷ Burgler, a.g.e., s. 43.

¹⁶⁸ Gürsen Topses&Nergüz Bulut Serin, *Psikolojik Danışma ve Kişilik Kuramları*, Nobel yayınları, Ankara 2012, s. 13.

fenomenlere ilişkin öndeyilerde bulunduğu, doğru olduğu kabul edilen hipotez ya da kabul” olarak tanımlanmaktadır. ¹⁶⁹

"Kuram (teori) sözcüğü genellikle anlamı tam kavranmadan ve çoğunlukla da yanlış bir biçimde kullanılan ya da anlaşılan bir sözcüktür. Kimi zaman kuram sözcüğü gerçek ya da hakikat sözcüklerinin karşıtı olarak kullanılır. Ancak böyle bir yaklaşım kuram ve hakikat sözcüklerinin bilimsel yöntem içindeki anlamlarından oldukça uzaktır. Bilimsel yöntem açısından kuramlar, araştırmalar yapmaya ve elde edilen gözlemleri organize etmeye yarayan araçlardır. Gerçeklik ya da hakikat ise bilimin kapsam alanı dışındaki kavramlardır."¹⁷⁰

Bilimsel nitelikli bir kuram; "olguları açıklamak üzere araştırmacı tarafından oluşturulmuş birbiriyle ilişkili bir dizi kavram ve varsayımdan oluşan ve araştırmacıların tündengelem yöntemini kullanarak sınanabilir hipotezler geliştirmelerini sağlayan kavramsal bir sistemdir. Bu tanıma biraz daha açacak olursak her şeyden önce, kuram, gerçeklik hakkında doğru mu yanlış mı olduğu bilinmeyen, kanıtlanmamış bir tahmindir. Kuramlar daha kesin bilgilere sahip olmadığımız durumlarda gerçekliği anlama, açıklama ve yordamada rehber görevi görürler. Kuramda yer alan önermeler geçerliği kanıtlanmış hakikatler değil geçerli olduğu varsayılan iddialardır. Bu, sınamaksızın geçerli varsayma yaklaşımı yalnızca bilimsel yöntemin bir uygulama basamağı olarak işlev görür. Amaç bu iddiaları hiçbir zaman sınamadan olduğu gibi doğru kabul etmek değil, bilimsel yöntemle sınanabilir hipotezler oluşturabilmek için geçici olarak doğru kabul edilmiş genellemeler oluşturmaktır. Bu sayede gerçeklik hakkında araştırmacı tarafından oluşturulan bu açıklama çabası, bilimsel yöntemle doğrulanabilecek ya da yanlışlanabilecektir." ¹⁷¹ Kişilik kuramcıları, insan kişiliğinin nasıl yapılandırıldığına ve nasıl işlediğine dair kapsamlı modeller sunmuşlardır. Geliştirilen bu modellerden bir kısmı kişilikteki farklılıkların nasıl oluştuğuna yoğunlaşırken, diğer bir kısmı da kişiliğin nasıl geliştiğine ve değiştiğine odaklanmıştır.¹⁷²

Birey, duygu, düşünce, inanç gibi farklı özellikleri yönleri olan karmaşık bir varlıktır. İnsan kişiliğinin girift ve gizemli yapısı, psikologların birbirinden farklı kişilik kuramları geliştirmelerine neden olmuştur.¹⁷³ Bu nedenle psikologlar bireyleri incelemek için birbirlerinden farklı yaklaşımlar ortaya atmışlardır. Şimdi bunları inceleyelim ;

¹⁶⁹ Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Ekin Yay., Ankara, 1996, s.326.

¹⁷⁰ Topses&Serin, a.g.e., s. 4

¹⁷¹ Banu Yazgan İnanç - Eşef Ercüment Yerlikaya, *Kişilik Kuramları*, Ankara 2012, s.12

¹⁷² Burger, a.g.e., s. 34-35.

¹⁷³ Cüceloğlu, a.g.e., s. 406.

1.3.1. Psiko-analitik Yaklaşım

Bilinen ilk kişilik kuramcısı Freud'dur.¹⁷⁴ Freud Kişiliğin gelişimini, bireyin bebeklik ve çocukluk yıllarına bağlamıştır.¹⁷⁵ "Onun yazdığı eserler insanın doğasını yeni bir gözle görmeye, bireyin davranışlarını yeni bir açıdan algılamaya yol açmıştır. Psikoloji tarihinin en çok bilinen ve en çok tartışılan ismi olan Freud, bugün kendini tümüyle takip eden psikologlar bulamasa da, modern psikolojinin oluşumuna katkısı bütün psikologlar tarafından kabul edilmektedir."¹⁷⁶ Freud libidodan kaynaklanan ruhsal yapıyı anlatabilmek için Topoğrafik Kuram, Yapısal Kuram, Dinamik Kuram, Ruhsal-Ekonomik Kuram, İçgüdüsel Kuram türleri üzerinde durmuştur.¹⁷⁷ Bilinçaltının davranışların belirlenmesinde "anahtar rol oynadığı fikrine dayanan, kişiliğin bilinçaltı malzemeyi bilinç düzeyine çıkartarak ele alınması gerektiğine inanılan yaklaşımdır. Bu yaklaşımın temelleri Sigmund Freud tarafından atılmıştır ve bu yüzden psikanalitik yaklaşım onun ismiyle özdeşleşmiştir."¹⁷⁸

Freud'un kişilik kuramı topoğrafik model ve yapısal modelden oluşmaktadır. Freud "Topoğrafik Modeli; kişilik, bilinç, bilinç öncesi ve bilinçdışı olmak üzere üçe ayrılmıştır. Bilinç, o an farkında olunan her türlü duyum ve yaşantıların bulunduğu düzeydir. Başka bir ifadeyle bilinç, farkında olduğumuz düşüncelerimizi ifade eder. Bu düşünceler zihnimize yeni fikirler geldikçe değişir ve öncekiler bilincimizden kaybolur gider. Bilinç öncesi ise o an farkında olunmayan ancak çağrışımla ya da belli bir zihni çabayla bilince taşınması mümkün olan bilgilerin ve yaşantıların bulunduğu katmandır. Bir şey için eğer "aklımda" diyorsanız, aklınızın bilinçli kısmını kastediyorsunuz demektir. Aslında aklımızda tuttuğumuz bilgilerin çok azını bilinçte tutarız. Bilinç öncesinde tutulan bilgiler, ancak gerektiğinde bilince taşınır"¹⁷⁹ diyerek açıklamıştır.

Yapısal Model ise: Freud, kişiliğin zamanla gelişen bir yapısı olduğunu söyler. O'na göre kişilik, birbiriyle etkileşim halinde bulunan id, ego ve süperegodan oluşmaktadır. İd; Daha sonra ego ve süperegogo'nun üzerine geliştiği kişilik siteminin en ilkel sistemi olarak tanımlanmaktadır. Freud'a göre bu doğuştan var olan cinsellik ve saldırganlı gibi birincil dürtülerden oluşmakta ve haz ilkesine göre çalışmaktadır.¹⁸⁰ Ego: İd'in başlıca engelleyicisi ve

¹⁷⁴ Burgler, a.g.e., s. 71.

¹⁷⁵ Ünlü, a.g.e., s. 148; Ceylan, a.g.e., s. 47.

¹⁷⁶ Cüceloğlu, a.g.e., s. 406; Burger, a.g.e., s. 103; Yusuf Bahri Gündoğdu, Psikanalitik Kişilik Kuramlarına Göre Gelişim ve Değişimin İmkânı, *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, Sayı: 11, 2017, (s. 373-404).

¹⁷⁷ Yanbastı, a.g.e., s. 16.

¹⁷⁸ Yanbastı, a.g.e., s. 16 vd.

¹⁷⁹ Burger, a.g.e., s. 77; Cüceloğlu, a.g.e., 409-410; Gündoğdu, a.g.e., s. 382.

¹⁸⁰ Phares, a.g.e., s. 82; Apaydın, a.g.e., s. 42; Topses&Serin, a.g.e., s. 24.

kısıtlayıcıdır. Egonun temel görevi kendi içinde ve dışında uyum sağlamaktır. Uzlaştırıcı etkisi vardır.¹⁸¹ Bireyin biyolojik ve psikolojik gereksinimlerinin nesnel gerçekliğin içinde doyum arandığı, gerçeklik sınavasının yapıldığı bir bölge olarak görülmektedir. İlkesi gerçeklik olarak vurgulanmaktadır.¹⁸² Son olarak Süperegö ise: İd ve Ego'yu sınırlayan kişiliğin, toplumsal kurallardan, standartlardan, ideallerden, ahlak ve değer ölçütlerinden oluşan kısmı olarak tanımlanmaktadır.¹⁸³ Süperegö; "kişiliğin toplumsal, törel değerler boyutunu oluşturmaktadır. Kişinin ilk çocukluktan başlayarak, aile, akran grupları, çevresel kültürel etmenler vb. süreç içinde edindiği değerler, ödül ve cezalar, törel uyarılar, geleneksel yapılandırıcı normları kişinin gelişim süreci içinde giderek içselleşir; süzülüp, vicdan duygusunu ve süperegösünü oluşturur."¹⁸⁴

Tarhan Freud'un psiko-analitik yaklaşım kuramının 19. ve 20. yüzyılda hayatın her alanına etki ettiği şu sözlerle savunmaktadır; "Freud; id, ego, süper ego, bilinçaltı, haz ilkesi tanımlamaları ile analitik psikolojinin kurucusu olmuştur. Freud ayrıca, temel içgüdünün cinsel içgüdü olduğunu (libido teorisi) ve vicdanın doğuştan gelmediğini savunmuştur. Libido teorisi, psikanalizin özüdür. Sanat, hukuk, din, kültür gibi tüm bilgi birikimlerinin, çevrenin cinsel dürtülerle savaşması sonucu ortaya çıktığı görüşü 19 ve 20. yüzyılda, edebiyattan müziğe; hatta politikaya kadar hayatın her alanını etkilemiştir."¹⁸⁵

Kuram'ın Temsilcileri: Sigmund Freud, Carl Gustav Jung, Alfred Adler, Erik Erikson, Karen Horney, Harry Stack Sullivan, Erich Fromm olarak bilinir.

1.3.2. Ayırıcı Özellik Yaklaşımı

Kişilerin farklı ortamlarda gözlenebilmesi, tüm hallerinin idrak edilebilmesi ve temel özelliklerinin bilinebilmesiyle meydana çıkan yaklaşıma ayırıcı özellik yaklaşımı denmektedir. "Yaygın karakteristikleri paylaşmasına rağmen, iki insanın neden birbirinin tamamen aynısı olmadığı, insanlar hakkındaki en ilginç durumdur. Sokaktaki insanlar ve bir kısım psikologlar genellikle kişiliği; kendimizde ve diğer insanlarda gözlemlediğimiz özellikler veya karakteristikler olarak tanımlarlar. Bazı insanlar dürüst, güvenilir, dostça veya açık olarak tarif edilirken; bazıları ise kötü, saldırgan, hilekâr veya kavgacı olarak tanımlanırlar. Örneğin kişi, bir çevre içinde saldırgan davranırken başka bir ortamda dostça

¹⁸¹ Wayne, Weiten, *Psychology*, Brooks/Cole Publishing Company, Pasific Grove, California 1992, s. 426.

¹⁸² Topses&Serin, a.g.e., s. 24.

¹⁸³ Phares, a.g.e., s. 83; Wayne, a.g.e., s. 427; Apaydın, a.g.e., s. 42.

¹⁸⁴ Topses&Serin, a.g.e., s. 25.

¹⁸⁵ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, s. 82-83.

olabilir. İçinde bulunduğumuz durum veya çevre bizi diğerlerinin kişiliği hakkında karar vermeye zorlar. Ancak, bireyin kişiliği hakkında karar vermeden önce onu çeşitli ortamlarda yani, tüm halleriyle gözlemlemek gerekir."¹⁸⁶

Cüceloğlu ayırıcı özellik yaklaşımının bilinebilmesinin kişinin temel özelliklerinin bilinebilmesine bağlı olduğunu belirtmiş ve bu konuda şöyle ifadeler kullanmıştır. "Ayırıcı özellik yaklaşımı, kişilik yapısını, kişiliğin özelliklerini (personalitytraits) inceleyen ve araştıran bir psikoloji okuludur. Bu akıma göre, bireyin kişiliği temel özelliklerinin bir sentezidir. Bu temel özellikler bilinirse, bireyin kişiliği de öğrenilmiş olur."¹⁸⁷

"Zamana ve duruma göre değişmeyen, kararlı bireysel davranış farklılıklarının belirlenebileceği fikrine dayanır. Ayırıcı özellik kuramcıları bir kişinin değil, bir özellik sürekliliğinin değişik noktalarında bulunan insanların genel davranışlarını tanımlamaya çalışır ve bu amaçla tipleri ya da ayırıcı özellikleri belirler."¹⁸⁸ "Ayırıcı özellik kuramcılarının çoğu, kişilik konusunda psikologların kalıtımın önemini göz ardı ettiğine vurgu yapmaktadır. Çünkü onlara göre, insancıl, davranışsal, sosyal öğrenme ve bilişsel kuramcıların kişilik üzerinde kalıtımın etkisini pek de dikkate almadıklarını, ancak kısmen de olsa psikanalitik kuramcıların bilinçaltı olmakla beraber doğuştan gelen ihtiyaçların ve davranışların altını çizdiklerini belirtmektedirler."¹⁸⁹

Ayırıcı özellik yaklaşımı, iki önemli varsayım üzerinde durmaktadır. "Birincisi, bu yaklaşımın psikologları kişilik özelliklerinin zaman içinde değişmez olduğunu kabul eder. İkinci varsayım ise, kişilik özelliklerinin durumlara göre de kararlılık gösterdiğidir (Örneğin; saldırgan insanlar, futbol oynarken de aile içi tartışmalarda da normalden fazla saldırganlık göstermektedir)."¹⁹⁰ Bu yaklaşımın kişilik tanımlama yöntemlerinde, bireysel farklılıkları açıklayan sıfatlarının sayısının çok fazla olması nedeniyle çok büyük güçlük çekmiş ve bu sorunun üstesinden gelebilmek için faktör analizi¹⁹¹ yöntemini kullanarak bu güçlüğü yenmeye çalışmışlardır. Faktör analizi sayesinde kişilik özelliklerinin gruplara ayrılabilmesi sağlanmış, bir toplumun veya milletin temel kişilik özelliklerinin tespit edilebilmesine bu yöntemle olanak sağlanmıştır.¹⁹²

Kuram'ın Temsilcileri: Gordon Allport, Henry Murray, Raymond Cattell olarak bilinmektedir.

¹⁸⁶ Turan, a.g.e., s. 47.

¹⁸⁷ Cüceloğlu, a.g.e., s. 416.

¹⁸⁸ Burger, s. 35 vd.; Karakaya, a.g.e., s. 8.

¹⁸⁹ Burger, a.g.e., s. 36; Karakaya, a.g.e., s. 8-9.

¹⁹⁰ Turan, a.g.e., s. 48 vd.

¹⁹¹ Cattell, a.g.e., s. 324.

¹⁹² Turan, a.g.e., s. 49.

1.3. 3. Biyolojik Yaklaşım

Biyolojik yaklaşım kuramının kurucusu Hans Eyesenck'tir.¹⁹³ O ayırıcı özellik yaklaşımının bir manasının olabilmesi için insanların biyolojik temellerinin ortaya konması gerektiğini savunmaktadır.¹⁹⁴ Eyesenck, kişiliğin kalıtım yoluyla ve biyolojik olarak belirlendiğini savunmuş ve kişiliğin gelişiminde çevresel faktörlerin çok önemli olmadığını iddia etmiştir. Çevresel etki varsa da bunun oranı sadece % 25 tir geriye kalan etki oranını yani % 75 'i kalıtımla ilişkilendirmiştir.¹⁹⁵ "İnsan davranışlarının temellerinin bulunmasına yönelik çalışmalarda, bulgularıyla literatürde önemli bir yer tutan yaklaşım da biyolojik yaklaşımdır. Kişiliğinin oluşmasında insan biyolojisinin mi yoksa çevrenin mi daha etkili olduğuna yönelik tartışmalar çok eski yıllara dayanmaktadır."¹⁹⁶ Freud, insan karakterinin şekillenmesinde biyolojik güçlerin etkili olduğunu söylemektedir.¹⁹⁷ Freud, bilim adamlarının bir gün kişiliğin nörolojik temellerini bulacaklarına inanmaktaydı. Allport da, gelecekte, teknolojinin ilerlemesiyle, merkezi sinir sistemindeki farklılıkların hangi kişilik özelliklerinin oluşmasına etki ettiğinin keşfedileceğini düşünmekteydi.¹⁹⁸ Biyolojik yaklaşım, kişilikteki bireysel farklılıkları açıklamak için kalıtsal eğilimlere ve fizyolojik süreçlere dikkat çekmektedir.¹⁹⁹ Yukarıda ayırıcı özellik yaklaşımında da belirtildiği üzere, "Biyolojik ve ayırıcı özellik kuramcılarının çoğu, kişilik konusunda psikologların kalıtımın önemini göz ardı ettiğine vurgu yapmaktadır. Çünkü onlara göre, insancıl, davranışsal, sosyal öğrenme ve bilişsel kuramcıların kişilik üzerinde kalıtımın etkisini pek de dikkate almadıklarını, ancak kısmen de olsa psikanalitik kuramcıların bilinçaltı olmakla beraber doğuştan gelen ihtiyaçların ve davranışların altını çizdiklerini belirtmektedirler."²⁰⁰

Aydın insanlık tarihinin başlangıcından beri insanların bedenleri ile kişilikleri arasında bir ilişki olduğunu kaynaklardan şöyle ifade etmiştir; "İnsanların beden yapıları ile kişiliği arasında ilişki kurmaya yönelik çalışmalar, M.Ö. yıllara dayanmaktadır. M.Ö. 460–377 yılları arasında yaşayan Hipokrat, insan metabolizmasında bulunan sıvılara göre dört tip kişiliğin olduğunu ileri sürmüştür. Bu yaklaşımı benimseyen Kant'ın çalışmaları ve daha sonra 1888–

¹⁹³ İnanç&Yerlikaya, a.g.e., s. 272.

¹⁹⁴ İnanç&Yerlikaya, a.g.e., s. 272.

¹⁹⁵ İnanç&Yerlikaya, a.g.e., s. 275.

¹⁹⁶ Turan, a.g.e., s. 64.

¹⁹⁷ Karakaya, a.g.e., s. 57.

¹⁹⁸ Burger, a.g.e., s. 371.

¹⁹⁹ Burger, a.g.e., s. 24-25.

²⁰⁰ Burger, a.g.e., s. 36; Karakaya, a.g.e., s. 8-9.

1964 yılları arasında yaşayan Kretschmer'in beden yapısı ile kişilik özellikleri arasındaki ilişkiye dayalı olarak geliştirdiği dördü kişilik sınıflaması bu tip çalışmalara örnektir. Sheldon'un beden yapısı çeşitleri ile mizaç çeşitleri arasındaki korelasyonun araştırılmasına yönelik çalışmaları da bu gruptandır."²⁰¹

İnsanlar genellikle bu yaklaşımda; fizyolojik, hafif kanlı, ağır kanlı, sevdalı, asabi, piknik tip, astenik tip, atletik tip vb. sınıflandırmalara tabi tutulmuşlardır. Ancak insan biyolojisi ile kişiliği arasındaki ilişkilerin araştırılmasına yönelik çalışmalar beden yapısı ile sınırlı değildir. Araştırmacılar salgı bezlerinin çalışmaları ve salgılanan hormon miktarı ile kişilik özellikleri arasındaki ilişkileri de incelemişlerdir. Ancak bu çalışmalar sonucunda kayda değer sonuçlar bulunamamıştır.²⁰² "İnsan, biyolojik ve fiziki yapısının, çevresindekilerin, kültürel, sosyal, ekonomik ortamın, günlük hayatta karşılaştığı olay ve olguların devamlı etkisi altındadır. Bu etkenlerin karmaşık bir bileşeni altında insan, kişi olarak ortaya çıkar."²⁰³

Kısaca, bu görüş, kişiliğin biyolojik etmenlerden ayrılamayacağı görüşüne dayanır. Yani, beyin dalgası etkinliği, hormon düzeyleri, kalp atışı hızları gibi fizyolojik özelliklerde insanlar arasında farklılıklar söz konusudur. Kişilik psikologları için daha da önemli nokta, araştırmacıların bu biyolojik farklılıklar ve davranışlardaki farklılıklar arasında ilişki kurabilmesi olmuştur. Kuram'ın temsilcisi Hans Eysenck'tir.

1.3. 4. İnsancıl Yaklaşım

İnsancıl Yaklaşım kuramının en önemli temsilcisi Rogers'dır.²⁰⁴ Rogers'a göre; "insan, doğuştan mutluluğu, iyi ve doğruyu arayan ve kendi potansiyellerini geliştirme çabasında olan bir tabiata sahiptir. O özellikle 'benlik bilinci' üzerinde durmuştur. Onun kişilik yaklaşımı da benlik bilinci üzerine kuruludur. Rogers'a göre bir bireyin benlik bilinci onun kendisi hakkındaki düşüncelerini, algılarını ve kanaatlerini içerir."²⁰⁵ İnsancıl yaklaşım kökenlerini, "Varoluşçuluk" ve "Fenomenoloji"den alır. Varoluşçuluk, "...insanın varoluşunu, somut gerçekliği içinde ve toplumdaki bireyselliği açısından göz önüne alan felsefi öğretimdir."²⁰⁶ Yine varoluşçuluk istek, hedef ve seçim hakkı konusunda vurgular yapar. Bu konuda Turan; "varoluşçu felsefede birey ve bireyin istekleri, hedefleri, seçme özgürlüğü vurgulanır.

²⁰¹ Ayhan Aydın, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2003, s. 71-74.

²⁰² Aydın, a.g.e., s. 74.

²⁰³ Turan, a.g.e., s. 22; Ceylan, a.g.e., s. 36.

²⁰⁴ İnanç&Yerlikaya, a.g.e., s. 295-296.

²⁰⁵ Ceylan, a.g.e., s. 52; Turan, a.g.e., s. 67.

²⁰⁶ Turan, a.g.e., s. 65.

Bununla beraber kişinin toplumsal ve evrensel değerlerden bağımsızlığı da varoluşçu felsefenin önemli argümanlarından" der.²⁰⁷

Bu konuda Frankl, "insanın en temel ihtiyacının varoluşunu anlamlandırmak olduğunu söyler. Ona göre insanlar, her türlü ihtiyaç ve dürtüleri tatmin edilse bile, varoluşlarını anlamlandıramazlarsa tatmine ulaşamaz, yani Maslow'un teorisindeki ifadeyle, kendilerini gerçekleştiremezler. Ancak manevî ihtiyaçları gidererek hayatı anlamlandırma yoluyla insanlar kendilerini gerçekleştirebilirler"²⁰⁸ diye açıklamada bulunur.

İnsancıl yaklaşım, bireyin biricikliği, onuru, seçme özgürlüğü, karar verme ve verdiği kararların sonuçlarının sorumluluklarını üstlenme, kendi tercihlerini ortaya koyma ve kendine özgü bir yaşam tarzı oluşturma, vb. ilkeleri benimser.²⁰⁹ İnsanın kendini gerçekleştirebilmesi bu yaklaşımın önemli argümanlarından. Özdoğan bu konuda şöyle bir açıklama yapmaktadır: "Hayatın geçici olan yanı potansiyellerdir. Bu potansiyeller gerçekleşir gerçekleşmez o anda gerçekliğe dönüşür, geçicilikten kurtulur. Çünkü her şey bizim öz itibarıyla geçici olan olasılıkları gerçekleştirmemize bağlıdır. İnsan sürekli mevcut potansiyeller yığınıyla ilgili olarak kendi tercihlerini yapar; bunlardan hangileri hiçliğe dönüşecek ve hangileri gerçekleştirilecek?"²¹⁰ "hümanist psikologlar, genellikle hümanist psikolojiyi dine karşı alternatif bir sistem gibi ortaya koysalar da, dinle ilişkilerinde kavgacı değil daha ılımlı bir yaklaşıma sahip oldukları söylenebilir. Onlar, dini hayatı incelerken, yaşanan dini tecrübeye ağırlık verirler."²¹¹

Rollo May, özgürlük ve sorumluluk kavramları üzerinde durmuş, insanın birincil niteliğinin özgür olması olduğunu belirtmiştir. İnsanın özgür olması da sorumluluk duygusuyla gelişebildiğini iddia etmiştir. İnsan olmakla özgür olmayı neredeyse eşit görmektedir. Üzerinde durduğu bir diğer nitelik ise, insanın karar verebilen ve seçebilen bir varlık olması ve insanın eylemci niteliğinin olması üzerinde durmuştur.²¹²

Moslow ise, insanın temelde iyi olduğunu kabul eder. Ona göre; "insan, doğal biyolojik bir gerçeklikle dünyaya gelir, bu doğal yapının bir bölümü kalıtsaldır. Diğeri tüm insanla ortaktır. Öteki bölümü ise bireye özgüdür. insana özgü değerler; yapıcı, incelikli, cömert ve

²⁰⁷ Sarp Erk Ulaş, "Varoluşçuluk", (haz. A. Baki Güçlü ve öte.), *Felsefe Sözlüğü* içinde (1521–1531) Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2002, s. 1521.

²⁰⁸ Karacoşkun, a.g.e., s. 31; Ceylan, a.g.e., s. 52.

²⁰⁹ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, "Hümanist Psikoloji", Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2000, s. 373.

²¹⁰ Öznur Özdoğan, "Kendini Gerçekleştirme Açısından İnsan-Din İlişkisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 37, Ankara 1998, s. 359.

²¹¹ Mustafa Doğan Karacoşkun, Fromm'un Hümanistik Psikoloji Kuramı Bağlamında Peygamber Kıssaları, *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 7, Sayı: 3, 2010 (s. 73-108), s. 75.

²¹² Topsis&Serin, a.g.e., s. 68-69.

sevgi doludur. Yıkıcılık, kin, acımasızlık, sadizm, nefret gibi duygular insanın temel nitelikleri olamazlar."²¹³

Kısaca bu görüş, kişilerin kendi eylemlerinden büyük oranda sorumlu olduğunu varsayar. Bu yaklaşıma göre, bazen olaylara karşı otomatik bir tepki gösterilse de ve bilinçaltı dürtüler tarafından güdülse de, insan her an kendi yazgısını belirleme ve eylemlerine karar verme gücüne sahiptir, herkesin iradesi kendisine özgürdür. Bu kuramda öne çıkan görüşler ise şöyledir: Kendini gerçekleştirmiş insanlar az sayıda insanla derin ve anlamlı bir ilişki sahibi olan, değerleri ve tutumları demokratik olan, kendilerini olduğu gibi kabul edip seven ve mizah anlayışları da felsefi ve dostçadır. Her insan biriciktir, her insan içinde bulunduğu koşullara göre değerlendirilmelidir. İnsanın amacı kendini gerçekleştirmektir, kişiliği anlamak için de bilimsel yöntemler kullanılmayacağını öne sürmüşlerdir.

Kuram'ınTemsilcileri: Carl Rogers, Abraham Maslow, Rollo R. May, Mihaly Csikszentmihayli'dir.

1.3. 5. Davranışsal / Sosyal Yaklaşım

Davranışçılık kuramının temeli bireylerin çeşitli (dürüstlük, çalışkanlık, mütevazılık, vb.) davranış özelliklerine göre kategorizeye dayanmaktadır.²¹⁴ Bu kuram 20. yüzyılın başlarında ABD'de Watson, Thorndike ve Skinner Rusya'da Pavlov'un etkisiyle revaç bulmuştur. "Davranışçılık yaklaşımının kurucusu olarak kabul edilen Watson, özellikle psikolojinin bilimsel yönüne vurgu yapmıştır. Watson; "bilincin iç gözlem yöntemi ile incelenmesine karşı çıkmış, bilinç hallerinin değil, davranışların, gözlenebilir durumların incelenmesi gerekliliğini ileri sürmüştür."²¹⁵ Ayrıca psikolojinin bir bilim haline gelebilmesi için ölçülebilir ve gözlemlenebilir fenomenlerin objektif ve bilimsel yöntemlerle incelenmesi gerektiğini savunmuştur. Watson "bilincin varoluşu inancının" hurafe ve büyüünün geçerli olduğu ilkel günlere dayandığı düşüncesindedir."²¹⁶

Davranışçılara göre öğrenme, süreçten çok, ürün olma niteliği taşımaktadır ve öğrenme direkt çevrenin etkisiyle gelişmektedir.²¹⁷ Bu kuram ürüne ve eyleme dönük bir kuramdır. Öğrenme ilkelerini insanların uyumsuz davranışlarını düzeltmek için uygulamaktadırlar. "Davranışçılar, davranışın temelini oluşturan nedenler üzerine yoğunlaşmışlardır. Bir

²¹³ Topses&Serin, a.g.e., s. 81 vd.

²¹⁴ Tegin, s. 257; Apaydın, a.g.e., s. 40.

²¹⁵ John B. Watson, *Behaviorism*, The University of Chicago Press, Chicago&London 1963, s. 1-19

²¹⁶ Watson, a.g.e., s. 1-19; Burger, a.g.e., s. 510-511; Turan, a.g.e., s. 69.

²¹⁷ Topses&Serin, a.g.e., s. 99.

davranışın ortaya çıkmasının altında, çok daha derinlerde bireyin o davranışla ilgili geçmiş deneyimleri yatmaktadır.²¹⁸ Buna göre bir kişinin iradesi, canının istemesi veya sevgi ihtiyacı gibi ölçülemeyen ve o davranışın tekrar edilmesini garantilemeyen bir kısım açıklamalar, bilimsel anlamda psikolojinin kabul edebileceği bir açıklama olamaz. Bilimsel anlamda bir davranışın nedeni, söz konusu davranışın tekrar meydana gelmesini güvenilir bir şekilde sağlayacak şartların açıklanmasıdır.²¹⁹

Bu kuramda deney ve gözlem çok önemlidir ve bunu yaparken de hayvanlar kullanılmaktadır. Bu konuda Turan Watson'a işaret ederek şöyle bir açıklama yapmıştır: "Davranışçılar, gözlem ve deney yöntemini kullanırlar. Watson gözlemi, davranışçılığın temel başlangıç noktası olarak kabul etmiştir. Ona göre, davranışçılığı anlamak insanları gözlemlemeyle başlar. Davranışçılar, organizma ve çevre ilişkileri bakımından insanlarla hayvanların birbirlerinden farklı olmadıkları düşüncesindedirler. Bu sebeple hayvanlar üzerinde birçok deney ve gözlem yapmışlardı."²²⁰

Yine Watson, insanı çalışmaya hazır organik bir makineye benzetmiş, onun kişiliğini de "alışkanlıklarımızla gelişerek bizi şekillendiren form" olarak özetlemiştir. Watson bütün insanların "doğumda" birbirine eşit olarak dünyaya geldiklerini ileri sürer. "Ona göre, çevreden kaynaklanan farklı öğrenmeler, insanların farklı kişilikler geliştirmesine sebep olmaktadır. Watson'a göre, bireyin kişiliğini incelerken, neyde iyi olduğunu, neyde iyi olmadığını, veya neyin onun için iyi olmadığını, sadece şu an değil; onu günlük karmaşık aktivitelerini sürdürürken, haftalarca, yıllarca, baskı altında, ayartıldığında, bolluk ve yoksullukta gözlemlemeliyiz."²²¹ O davranışı, güncel olarak gözlemlenebilme ve aktivitelerin toplamına eşitlemiştir. Yani kişiliği, alışkanlık siteminin sonucunun ürünü olarak görmektedir.²²²

Skinner, kendi davranış anlayışını radikal davranışçılık olarak adlandırmış, insan bütün davranışlarını daha önceki koşullanmalara bağlamıştır. Kişilikte sürekli olarak sıklaşmış davranışların yani alışkanlıkların tekrarı olduğunu savunmaktadır.²²³ O koşullanmaların kişilik gelişiminde büyük bir önemi olduğunu düşünmüş, davranışların ardından ortaya çıkan sonuca bağlı olarak oluşan koşullanmaya da edimsel koşullanma adını vermiştir.²²⁴

²¹⁸ Salih Güney, *Davranış Biçimleri*, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara, 1997, 327 vd.

²¹⁹ G. S. Reynolds, *Edimsel (Operant) Şartlamaya Giriş*, (Çev. İffet Dinç), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1977, s. 2.

²²⁰ Watson, a.g.e., s. 10-11.

²²¹ Watson, a.g.e., s. 269-270.

²²² Watson, a.g.e., s. 274; Turan, a.g.e., s. 70.

²²³ İnanç&Yerlikaya, a.g.e., s. 180-181-182.

²²⁴ İnanç&Yerlikaya, a.g.e., s. 186.

Kısaca bu görüşte, kişilik, bir insanın geçmişte yaşadığı koşulların toplam bir sonucu olarak tanımlanır. Davranışçı psikoloji, sadece gözlemlenebilir davranışları inceler. Kuram'ın Temsilcileri ise: John B. Watson, Burrhus Frederic, Skinner, Julian'dır.

1.4. OLUMLU/OLUMSUZ KİŞİLİK ÖRNEKLERİ

Çalışma konusu Din Psikolojisi olunca olumlu ve olumsuz kişilere örneklendirme yapılırken dikkat edilecek husus kişilerin dinsel bir bağlantılarının olması olacaktır. Dinsel bağlantıda da kapsamı daraltmak için olumlu/olumsuz kişi örneklendirmesi İslam Dinî bağlamında yapılacaktır. Konunun anlaşılması ve dinin insan kişiliğine etkisinin ne olabileceği ve ne kadar etkili olabileceği konuları araştırılırken örnekler tarihe mal olmuş şahsiyetler²²⁵ bağlamında değerlendirilecek, gözlem, deney ve tecrübelerle dayanılmadan sadece İslamî eserlere geçmiş bilgilerden faydalanılacaktır.

1.4.1. Örnek/Rol Model Kişiler

İslam'a göre, mümin kişilik aynı zamanda ideal kişi olarak vasıflandırılmaktadır.²²⁶ En iyi rol model olarak da Hz. Peygamber gösterilmektedir.²²⁷ İslam müminlerin dengeli ve uyumlu olmalarını ister, kişilik özellikleri bağlamında da, dürüst, güvenilir olması kısaca ahlakî özelliklerin tümünü bünyesinde barındırması beklenir. Hz. Peygamber kişilik ile ilgili olarak: “Kişilik (mürüvvet) iki kısımdır: Birincisi Allah'ın ve Müslümanların hoşlanmayacağı hareketlerden uzak durmaktır. İkincisi, Allah'ın ve Müslümanların seveceği özellikleri sergilemektir.”²²⁸ buyurmuştur.

Kur'an Müslüman'ın/Mü'min'in başlıca kişilik özelliklerini sıralamış, olumlu kişilik özellikleri olarak şunlara işaret etmiştir; doğruluk,²²⁹ dürüstlük,²³⁰ güven,²³¹ sadakat,²³²

²²⁵ Faruk Karaca, İsmail Hakkı Aydın'ın Şiirlerinde Allah-Alem-İnsan ve Aşk Psikolojisi, *Ekev Akademi Dergisi*, Sayı: 21, 2004, (s. 101-119).

²²⁶ Karacoşkun vd., *Din Psikolojisi El Kitabı*, s. 199.

²²⁷ “And olsun ki, Rasulullah'ta sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok zikredenler için en mükemmel bir örnek vardır”, *Ahzâb*, 33/21.

²²⁸ İbnü'l Merzubân, *Hadislerde Mürüvvet*, Çev.: Yusuf Eğinç, Ocak Yayınları, Ankara 2009, s. 8.

²²⁹ *Furkân*, 25/72-73.

²³⁰ *Hûd*, 11/112; *Mü'minûn*, 23/8.

²³¹ *Ahzâb*, 33/23.

²³² *Müslim*, İman, 164.

dostluk,²³³ kardeşlik,²³⁴ adalet,²³⁵ çalışkanlık,²³⁶ sabır,²³⁷ şükür,²³⁸ sevgi,²³⁹ dua,²⁴⁰ tövbe,²⁴¹ cömertlik,²⁴² ölçülü olmak,²⁴³ edeb, takva,²⁴⁴ güzel sözlü olmak,²⁴⁵ hoşgörü,²⁴⁶ ihsan,²⁴⁷ iyilik,²⁴⁸ yardımlaşmak,²⁴⁹ iyi niyet,²⁵⁰ cesaret,²⁵¹ şecaat, özgüven,²⁵² kabiliyet,²⁵³ olumlu davranış,²⁵⁴ nezaket,²⁵⁵ azim,²⁵⁶ kararlılık,²⁵⁷ saygı,²⁵⁸ olgunluk,²⁵⁹ sorumluluk²⁶⁰ vb. gibi daha sayamadığımız olumlu kişilik örnekleri üzerinde durmuştur.²⁶¹

Mümin kişiden, inançla ilgili kişilik noktasında; inanması emredilenlere inanması, inanmaması gerekenlere inanmaması, ibadetle ilişkili kişilik noktasında; Allah'ın emrettiği ibadetleri yerine getirmesi, nehiylerinden kaçınması, sosyal ilişkilerle ilintili kişilik noktasında; affedici olması, başkalarını kendinden daha ön planda tutması, kibirli olmaması, ailevi ilişkilerle ilintili kişilik bağlamında; anne-baya ve akrabalarına iyi davranması, eşiyile ve çocuklarıyla iyi ilişki içinde olması, yaratılışla ilintili kişiliği noktasında; sabırlı, doğru, adaletli, verdiği sözü tutması, emanete sahip olması, tepkisellik ve duygusallıkla ilişkili kişiliği noktasında; Allah'ı, insanları ve yaratılanı sevmesi, öfkelenmemesi, hasetten ve kinden uzak durması, tevazu sahibi olması, akılsal ve bilgisel kişiliği noktasında; düşünmesi,

²³³ Tevbe, 9/71-72.

²³⁴ Buhârî, *Sahih*, Mezâlîm 3; Müslim, *Birr*, 58.

²³⁵ Fersahoğlu, s. 94,

²³⁶ İnşirah, 94/7.

²³⁷ Ra'd, 13/22; Kasas, 28/54.

²³⁸ Âl-i İmrân, 3/ 145.

²³⁹ Bakara, 2/165.

²⁴⁰ Furkân, 25/77; Mü'min, 40/60.

²⁴¹ Nûr, 24/31; Bakara, 2/222.

²⁴² Ra'd, 13/22.

²⁴³ Furkân, 25/67.

²⁴⁴ Hucûrât, 49/13.

²⁴⁵ İsrâ, 17/53.

²⁴⁶ Âl-i İmrân, 3/134.

²⁴⁷ Müslim, İman, 41.

²⁴⁸ Âl-i İmrân, 3/148.

²⁴⁹ Şûrâ, 42/39.

²⁵⁰ Haşr, 59/9; Buhârî, İ'tisam 21; Müslim, Akziye 15.

²⁵¹ Faruk Öztürk, "İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Felsefesinde İman ve Ahlak Kavramı", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 41, S. 1, Ankara, 2008, s. 231.

²⁵² Mü'minûn, 23/8; Al-i İmran, 3/110.

²⁵³ Enfâl, 8/29.

²⁵⁴ Tevbe, 9/71-72; Hucûrât, 49/13.

²⁵⁵ Uludağ, a.g.e., s. 6.

²⁵⁶ Öztürk, a.g.e., s. 400.

²⁵⁷ Öztürk, a.g.e., s. 231.

²⁵⁸ Ceylan, a.g.e., s. 144-145.

²⁵⁹ Ceylan, a.g.e., s. 14; Kara, a.g.e., s. 41.

²⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, c. 2, s. 121; Buhârî, Cum'a 11.

²⁶¹ Ceylan, a.g.e., s. 105 vd.

kavraması, ferasetli olması, araştırması iş ve meslek hayatıyla ilişkili kişili noktasında, işinde sebat etmesi, işini hahhıyla yerine getirmesi, rızkına haram lokma katmaması beklenir.²⁶²

Kur'an'da insanları dünyada huzura, ahrette mutluluğa eriştirecek özellik olarak kişiliğe önem verilmiş, ahrette cenneti hak edebilmek için kişilik özelliklerine vurgu yapılmıştır. Burada vurgulanan hususun mensubiyet değil kişilik olduğu ayetler incelenirken çok net görülecektir. Ehl-i kitaba mensup kişilerin kendilerinin Allah'ın sevgili kulu ve cennetin sadece kendilerine has kılındığı reddedilerek şöyle buyrulmuştur; "*Bir de "Yahudi ve Hıristiyanlardan başkası asla cennete giremeyecek" dediler. Bu onların kendi kuruntularıdır. Sen de onlara de ki; "Eğer doğru iseniz, haydi bakalım getirin delilinizi."*²⁶³ "*Hayır, hayır! Kim özü iyilik dolu olarak yüzünü Allah'a tertemiz döndürür ve teslim ederse, işte onun Rabbi katında ecri vardır. Onlara hiçbir korku yoktur ve onlar mahzun da olacak değiller.*"²⁶⁴ Aynı şekilde Müslümanların da bu bağlamdaki düşünceleri reddedilmiştir: "*İman edip iyi işler yapanları da altlarından ırmaklar akan cennetlere sokacağız, orada ebedî olarak kalacaklardır. Bu, Allah'ın gerçek vaadidir. Allah'dan daha doğru sözlü kim olabilir? (İş), ne sizin kuruntunuza, ne de kitap ehlinin kuruntusuna göredir. Kötülük yapan, o yüzden cezalandırılır. O, kendisine Allah'tan başka ne bir dost, ne de bir yardımcı bulabilir. Erkek veya kadın, kim mümin olur da güzel amellerden işlerse, işte onlar cennete girerler. Zerre kadar da haksızlığa uğratılmazlar. İyilik yaparak kendisini Allah'a teslim eden ve İbrahim'in dinine dosdoğru olarak tâbi olan kimseden, din bakımından daha iyi kim olabilir? Allah, İbrahim'i dost edinmişti.*"²⁶⁵ Burada vurgulanan şey, hangi toplumdan hangi kimliğe mensup olursanız olun, kişiliğiniz problemlili ise cennete gidemezsiniz. Kişiliğin gereklerini yerine getirmeden bir şeye nail olmayı beklemek beyhudedir. Güzel davranışlarda bulunmadan, iyilik yapmadan, doğru ve dürüst olmadan cenneti hak etmenin mümkün olmadığı belirtilmiştir. Kur'andaki ayetler güzel bir kimlik sahibi kişinin taşıması gereken kişilik özelliklerini ortaya koyar,²⁶⁶ yapması veya yapmaması gereken davranışları açıklar.²⁶⁷ "İslâm gelmeden önce "Cahiliyye Dönemi" şeklinde nitelenen Arap toplumu, diri diri kızlarını toprağa gömüyordu. Ticârî, siyâsî ve ahlâkî yönden bozulmuş olan bu toplum, faiz, fuhuş, hırsızlık, yağma, rüşvet ve insan haklarına tecavüz gibi olumsuzlukları hayat tarzı kabul etmişti. Böyle bir toplum, Kelime-i Tevhid'in etrafında birleştikten sonra, erdemli bir

²⁶² Karacoşkun vd., *Din Psikolojisi El Kitabı*, s. 199-200.

²⁶³ Bakara, 2/111.

²⁶⁴ Bakara, 2/112.

²⁶⁵ Nîsa, 4/122-125.

²⁶⁶ Kasapoğlu, a.g.e., s. 2; Abay, a.g.e., s. 89.

²⁶⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, c. 3, s. 90; Soyalan, a.g.e., s. 29.

şahsiyete erişmiştir. Çocuğunu canlı canlı toprağa gömecek kadar merhamet duygusunu yitirmiş bir ruha sahip olan Ömer,²⁶⁸ Kelime-i Tevhid'in nûru ile tanıştıktan sonra, sırtında un çuvalı, elinde yağ testisiyle gece sokaklarda fakir arayacak kadar şefkat sahibi olmuş ve üstün karaktere/kişiliğe erişmiştir. Artık o, sıradan bir Ömer değil de, "Hz. Ömer, Mü'minler'in Emîrî Ömer, adalet sahibi Ömer" unvanını almıştır."²⁶⁹ İkinci bölümde detaylı bir şekilde konu işleneceği için burada kısaca değinerek geçmek istiyoruz.

1.4.2. Olumsuz/İnkarcı Kişiler

Din, olumlu davranış ve kişilerden bahsedip onların davranış ve özelliklerini sınıflandırırken, aynı şekilde olumsuz davranış ve kişilerden bahsetmekte, onların davranış ve özellikleri üzerinde durmaktadır. Bilindiği üzere olumlu veya olumsuz karakter özellikleri kişiden kişiye, gruptan gruba, toplumdun topluma değişkenlik göstermektedir. Bazısına göre olumlu karakter özelliği olarak tanımlanabilen bir davranış biçimi, bir başkasına göre de olumsuz karakter özelliği olarak tanımlanabilmektedir. Çalışmada baz alınacak yaklaşım din ve bu din de İslam olduğu için referanslar İslamî, kaynaklardan olacaktır. Kur'an insanın kişilik özelliklerinden bahsetmekte ve olumsuz kişilik tipleri ve özellikleri üzerinde de durmaktadır. Olumsuz kişilik tiplerini ve davranış çeşitlerini gözler önüne sererek onlardan ve davranışlardan uzak durulmasını müminlere öğütlemektedir.

Kafir/münafık kişiler, inançla ilgili kişilik noktasında; inanması emredilenlere inanmaması, inanmaması gerekenlere inanması, inkarcı olmaları, ibadetle ilişkili kişilik noktasında; Allah'ın emrettiği ibadetleri yerine getirmemesi, nehiylerinden kaçınmaması, Allah'tan başka varlıkara tapınmaları onlar kendilerine fayda ya da zarar veremese de, sosyal ilişkilerle ilintili kişilik noktasında; affedici olmaması, müminlere düşmanca olması, kibirli olmaması, alay etmesi, ailevi ilişkilerle ilintili kişilik bağlamında; anne-baya ve akrabalarına kötü davranması, eşiyile ve çocuklarıyla iyi ilişki içerisinde olmaması, yaratılışla ilintili kişiliği noktasında; ahdi bozma, ahlaksız, verdiği sözü tutmaması, emanete sahip olmaması,

²⁶⁸ Bu konu bir uydurmadır. " ...Yaptığımız araştırmalar neticesinde hiçbir siyer, Târîh ve Tabakât kitaplarında Hz. Ömer'in böyle bir şey yaptığı ile ilgili herhangi bir bilginin olmamasıdır. Ancak böyle bir rivayetin sadece bazı Şia kaynaklarında bulunması, bizi bu rivayetin özellikle Hz. Ömer'i karalamak amacıyla Şia tarafından uydurulduğu görüşüne götürmektedir." İlk çocuğunun kız yani, Hz. Hafsa olduğu ve Hz. Ömer'in o'nun ismi ile yani Ebû Hafs diye künyelendiğini görmekteyiz. Şayet böyle bir olay meydana gelmiş olsaydı, diri diri gömülen kızın en büyük kız olması gerekirdi. Ayrıca böyle bir olaydan, ne Hz. Ömer'in çocuklarının ne de aile fertlerinin hiç birisinin haberdar olmaması ve böyle bir olayın hiçbir akrabasından da rivayet edilmemesi, böyle bir vak'a'nın yaşanmadığını ortaya koymaktadır. Bilindiği üzere Hafsa annemiz daha sonraları Hz. Peygamber'in eşi olmuştur. Bkz. Cezairî, Abdalbâkî Karane, *El-Vehmî ve'l Hakîkî - fi Sîreti Ömer b. Hattâb*, Dâru't-Tefsîr, Kum ts. s. 39; İbn Hişâm, *Sîre*, c. 1, s. 320-321; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 2, s. 85-86.

²⁶⁹ Kerim Buladı, Kur'ân'ın (Mümin) Kişilik ve Karakter İnşasındaki Metodolojisi, *Uluslararası Kişilik Ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu*, Ordu, 2016, (s. 497-530), s. 503-504.

tepkisellik ve duygusallıkla ilişkili kişiliği noktasında; insanları ve yaratılanları sevmeme, haset etme, kin besleme, düşmanca tavır içinde olma, akılsal ve bilgisel kişiliği noktasında; taklit etmesi, akletmemesi, kalplerinin mühürlü olması, iş ve meslek hayatıyla ilişkili kişiliği noktasında, işinde sebat etmemesi, işini hakkıyla yerine getirmemesi, rızıkına haram lokma yoluyla elde etmesi gibi kişilik özelliklerinin bulunduğu ifade edilmektedir.²⁷⁰

Katipoğlu bu bağlamda şunları ifade etmektedir: "Kur'an-ı Kerim kişilik ve karakter portrelerini deşifre ederken özellikle hidayet ve dalalet²⁷¹ perspektifinden mesajlar verir. Mümin kişiliğin tam zıddı olan ve ehli küfür ortak paydasıyla tanıtılan kişiliklerin genel karakterini sunar. Kur'an-ı Kerim, ehli küfürün karakterini ve küfür kişilik yapısını tanımlarken onları özellikle inananlara karşı saldırgan ve zalim²⁷² inkârcı²⁷³ gururlu²⁷⁴ mideye düşkün²⁷⁵ alaycı ve dünyaya meyilli²⁷⁶ yalancı²⁷⁷ Allah yolundan uzaklaştırıcı²⁷⁸ hayrı engelleyici²⁷⁹ inananlara düşman²⁸⁰ Allah anıldığı zaman öfkeli ama tâgut anıldığı zaman sevinçli²⁸¹ Kur'an-ı Kerime karşı tahammülsüz²⁸² en kötü insan²⁸³ Allah'a değil tâgut'a dost olan²⁸⁴ bir karakterde tanımlandığı gibi eğer tövbe etmeden o hal üzere yani küfür üzere ölürse ebediyen cehenneme mahkum olacaklarını Kur'an-ı Kerim haber vermektedir."²⁸⁵ Yine münafık kişilik üzerinde sıkça durur ve onların inanmadıkları halde inanıyormuş gibi yaparak kişilik bozukluğu, kişilik problemi, hastalıklı ruh hali vb. gibi birçok problemi üzerlerinde barındırdıkları için Müslümanların uyarıldıkları görülür.²⁸⁶ Onların korkak ve döne

²⁷⁰ Karacoşkun vd., *Din Psikolojisi El Kitabı*, s. 201-203.

²⁷¹ Ceylan, a.g.e., s. 32.

²⁷² Bakara 2/254; Hac, 22/72.

²⁷³ Ankebut, 29/47.

²⁷⁴ Araf, 7/36-40; Kasas, 28/39; Saffat, 37/35; Zümer, 39/45.

²⁷⁵ Muhammed, 47/12.

²⁷⁶ Bakara, 2/212; Nisa, 4/140; Nahl, 16/105; Mutaffifin, 83/29-32.

²⁷⁷ Nahl, 16/105.

²⁷⁸ Bakara, 2/27; Nisa, 4/67-69; Enfal, 8/36; İbrahim, 14/2; Kehf, 18/56; Lokman, 31/7.

²⁷⁹ Kaf, 50/24-26.

²⁸⁰ Bakara, 2/105-109; Ali İmran, 3/118-119,174; Nisa, 4/101; Hac, 22/72, Sebe, 34/32; Mülk, 67/20-21; Nuh, 71/22.

²⁸¹ Saffat, 37/35; Zümer, 39/45.

²⁸² Kehf, 18/101; Kalem, 68/51

²⁸³ Enfal, 8/55 Beyyine, 98/6.

²⁸⁴ Bakara, 2/257.

²⁸⁵ Bakara, 2/161-162; Nisa, 4/169; Bedri Kâtipoğlu, *Din Psikolojisi Açısından Kişilik ve Karakter Analizi, Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, C: 5, Sayı: 23, 2012, (s. 341-348), s. 344-345.

²⁸⁶ Bakara, 2/204-205.

olduklarından,²⁸⁷ menfaatçi ve hırslı olmalarından,²⁸⁸ şeytanla dost olmalarından,²⁸⁹ kalıpları gibi adam olmadıklarından²⁹⁰ bahsedilmektedir.

Kur'an'da müşrik karakteri üzerinde de sıkça durulmakta ve onların başlıca özellikleri açıklanmaktadır: genellikle akliselimden uzaktır,²⁹¹ peşin hükümlüdürler,²⁹² tahminlere göre hareket ederler,²⁹³ câhidirler,²⁹⁴ kibir ve gururludurlar,²⁹⁵ baskıcı ve zulmedicidirler,²⁹⁶ lüks ve israf içindedirler,²⁹⁷ inatçıdırlar,²⁹⁸ vb. gibi birçok kişilik problemini gözler önüne sermekte, bu kişilik ve karakterlerden uzak durulması gerektiği konusunda mü'minler uyarılmaktadır. Bu bağlamda Kur'an'ı Kerim'de “Allah’a yönelmiş kimseler olarak yüzünüzü hak dine çevirin, O’na karşı gelmekten sakının, namazı dosdoğru kılın ve müşriklerden olmayın.”²⁹⁹ buyrulmaktadır.

Mü'min ile münafık kavramları birbirinin zıddı olduğu için, yine Kur'an'dan ve hadislerden, münafıkta bulunan özelliklerin zıttının da mü'min'de bulunacağı sonucuna ulaşabiliriz. “Münafığın üç özelliği vardır: Konuştuğunda yalan söyler, söz verdiğinde sözünde durmaz, emanet verildiğinde hıyanet eder.”³⁰⁰

²⁸⁷ Nisa, 4/61.

²⁸⁸ Tevbe, 9/58-59.

²⁸⁹ Nisa, 4/60-61.

²⁹⁰ Münâfikun, 63/4.

²⁹¹ Enfal, 8/55.

²⁹² Şuaara, 26/136.

²⁹³ E'am, 6/148.

²⁹⁴ Neml, 27/61.

²⁹⁵ Şuaara, 26/23.

²⁹⁶ Şuaara, 26/29.

²⁹⁷ Mü'min, 40/41-42.

²⁹⁸ Şuaara, 26/106-115.

²⁹⁹ Rûm, 30/31.

³⁰⁰ Buhârî, Sahih, İmân 24, Edeb, 69; Müslim, İmân, 25; Tirmizî, İmân, 14; Nesâî, İmân, 20.

İKİNCİ BÖLÜM

DİN PSİKOLOJİSİ AÇISINDAN HZ. ÖMER'İN FİZİKSEL-AHLAKÎ- DAVRANIŞSAL VE BİREYSEL KİŞİLİĞİ

Hiz. Ömer, Hiz. Peygamber'in ve İslam dininin kişilik inşa sürecinde göze çarpan en önemli şahsiyetlerden birisidir. Onun hakkında çalışma yapan Yılmaz, İslam'ın bireye kattığı kişilik ve karakter olgusuyla ilgili şöyle bir açıklama yapmıştır: "İçki maslarından kalkmayan, gücünün yettiği insanlara karşı şehir magandalığı yapan, zulmün yanında yer alan Hattaboğlu Ömer'in, Hiz. Peygamber'in gözdeleleri arasına nasıl girdiğini, sıradan bir kabile kabadayısı edasındayken nasıl koskoca bir imparatorluğun başına geçtiğini anlamak, aslında İslam'ın bireye yüklediği kişilik ve karakter olgusunu açığa kavuşturmak demektir." Yine devamında: "... Merhamet duyguları yok olmuş, en yakınına dahi acımasız olan, adaleti sadece kabile asabiyetine indirgeyen, kılıcını kendi egosunun tatmini için kullanan bir Ömer'den; Dicle kenarında kurdun yediği bir kuzunun hesabını vermeye hazır olan, mescitte hutbesine haklı itiraz eden cariye'nin haykırışı karşısında boyun bükten, çocukların göğsü üzerinde oyun oynadığı Ömer'e dönüşümün nasıl gerçekleştiğini çözümlmek aynı zamanda Hiz. Peygamberin karakterli bir birey ve toplum inşasını nasıl gerçekleştirdiğini iyi anlamak demektir."³⁰¹ Cahiliye dönemi adet ve geleneklerini benimsemiş, şiddet yanlısı menfi bir yaşam tarzını içselleştirmiş ve sonradan ihtida etmiş tek kişi de Hiz. Ömer değildir.³⁰² Daha birçok şahsiyet vardır. Ama bunlar içerisinde en dikkat çeken isim Hiz. Ömer'dir. Tezin bu bölümünde İslam'ın, Kur'an'ın ve Kur'an'da bizler için örnek gösterilen Hiz. Peygamber'in Hiz. Ömer'in kişiliğine etkisi ve katkısı hakkında bilgi verilecektir.

2.1. HZ. ÖMER'İN HAYATI HAKKINDA

Hiz. Ömer (r.a.) Kureyş kabilesinin Benû Adiyy kolundan olup³⁰³ nesebi, büyük atası Ka'b b. Lüey'de Resulullah (s.a.v.) Efendimiz'in nesebiyle birleşir.³⁰⁴ "Adiy oğulları Mekke'nin vadilerinde yaşayan Kureyşlilerdendirler. Onlara Hiz. Peygamber (s.a.v.)'in dedelerinden Kusay b. Ka'b liderlik ediyordu. Kusay onları Mekke'nin vadilerine ve Harem'in çevresine yerleştirip kendilerine meskenler verdi. Kureyş'in diğer kabileleri ise

³⁰¹ Metin Yılmaz, Cahiliye Taasubundan Müslüman Şahsiyetinin Teşekkülü Sürecine Geçiş Bir Örneklem Olarak Hiz. Ömer, *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu*, Ordu 2016, (s. 517-531), s. 517.

³⁰² Taberî, c. 3, s. 433; Yılmaz, a.g.e., s. 520.

³⁰³ Sallâbi, Muhammed Ali, *II. Halife Hiz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, Ravza Yayınları, İstanbul 2008, s. 17 vd.

³⁰⁴ Zübeyrî, Ebû Abdillâh Mus'ab b. Abdillâh b. Mus'ab, *Kîtâbu Nesebi Kureyş*, Dâru'l-Maârif, Kahire trz., s. 347.

Mekke'nin dışında çöl hayatını yaşamaya devam ettiler. Bunlara zahiri Kureyşliler deniliyordu. Bunlar hem cahiliye döneminde hem de İslâm döneminde Mekke'ye yerleşen diğer kabilelerin sahip olduklarına sahip olamadılar."³⁰⁵ Benî Adiy kabilesi cesaret ve kahramanlıkları ile meşhurdur. Onlar kültürel açıdan da birikimli bir kabiledir.³⁰⁶ Hz. Ömer (r.a.), Fil Vak'ası'ndan on üç sene sonra Mekke'de doğmuştur.³⁰⁷ Miladî olarak kendisinden nakledilen bir rivayete göre o, Büyük Ficar savaşından dört yıl sonra dünyaya gelmiştir.³⁰⁸ Miladî olarak 584'e takâbul etmektedir. Bu durumda, Hz. Peygamber Efendimiz'den on küsur yaş küçük olmaktadır. Konuyla ilgili başka bir görüşte ise; "Hz. Peygamber'den bir rivayete göre on üç başka bir rivayete göre ise on altı yaş küçüktür."³⁰⁹ denilmektedir. Hz. Ömer 63 yıllık ömrü boyunca on kadar evlilik hayatı olmuştu. Bu evliliklerinden sekizi erkek, dördü kız olmak üzere on iki tane de çocuğu olmuştur. Osman b. Mazun'un kız kardeşi olan Zeynep bnt. Mazun'dan üç çocuğu olmuş, onlardan biri de Hz. Hafsa'dır. Hz. Peygamber'in Hendek savaşının ardından Hz. Hafsa ile evlenmesi sonucu Hz. Ömer aynı zamanda Hz. Peygamber'in kayınpederi olmuştur.³¹⁰ Çocukluğunda, babasına ait sürülere çobanlık yapmış, sonra da ticaretle meşgul olmuştur bununla birlikte Suriye taraflarına giden ticaret kervanlarına iştirak ettiği bildirilir.³¹¹ Ticaret maksadıyla yaptığı ziyaretlerde bilgi, görgü ve tecrübelerini artırdığı söylenmektedir.³¹²

"Cahiliye döneminde, şehrin eşrafı arasında yer alır, Mekke şehir devletinin sifare (elçilik) vazifesini yerine getirirdi.³¹³ Bir savaş hâli zuhûr ettiğinde Hz. Ömer (r.a.) elçi olarak gönderilir, sonra da verdiği bilgilere ve ileri sürdüğü görüşlere göre hareket edilirdi. Kabîleler arasında çıkan ihtilafların çözümünde büyük tesiri olur, verdiği kararlara saygı duyulurdu."³¹⁴ Bilge bir kişiliğe sahipti. Dili akıcı bir şekilde kullanan,³¹⁵ şerefi her zaman üstte tutan, mantıklı hareket eden, meselelin çözümünde güçlü deliller getiren, ele aldığı meseleleri tam izah eden biri olarak vasıflandırılmıştır.³¹⁶

³⁰⁵ Hüseyin Mu'nis, *Târîhu Kureyş*, Dâru's-Suûdiyye, Medîne trz., s. 88; İsmail Kaya, Hz. Ömer ve Ailesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2013, s. 3.

³⁰⁶ Zübeyrî, *Nesebu Kureyş*, s. 375; Kaya, a.g.e., s. 4.

³⁰⁷ Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Mısır 1952, s. 133; Hayyât, a.g.e., c. 1, s. 193.

³⁰⁸ İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ali b. Muhammed, *Üsdü'l-Ğâbe fî Mâ'rifeti's-Sahâbe*, Kahire 1970, c. 4, s. 146.

³⁰⁹ Kasım Şulul, *Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, İstanbul 2008, s. 116.

³¹⁰ Sarıcık, a.g.e., s. 304 vd.

³¹¹ H. İbrahim Hasan, *Tarihul-İslâm*, Kayıhan Yayınları, Mısır 1979, c. 1, s. 210.

³¹² Sallâbî, a.g.e., s. 21.

³¹³ Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 108.

³¹⁴ Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 108; İbn Esîr, *Üsdül-Ğâbe*, c. 4, s. 146.

³¹⁵ Mustafa Fayda, "Ömer" md., *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 34, İstanbul 2007, (s. 44-51), s. 44.

³¹⁶ Sallâbî, a.g.e., s. 21.

Müslüman olmadan önce Müslümanlara pek çok eziyette bulunmuştur. Nüfuzuyla, güç ve kuvvetiyle meşhur olduğundan, onun Müslüman olması inananlara büyük bir kuvvet vermiştir. O'nun İslam'a girmesiyle ilgili kaynaklarda iki rivayet vardır. Hemen hemen bütün kaynaklarda yer alan meşhur rivayete göre; "Hz. Hamza (r.a.)'nın İslam'ı kabûlünden sonra Hz. Ömer (r.a.), Hz. Peygamber (s.a.v.)'i öldürmek üzere yola çıkmış, yolda karşılaştığı Nuaym b. Abdullah'tan kız kardeşi Fatıma (r.a.) ile kocası Said b. Zeyd (r.a.)'in müslüman olduğunu öğrenince onların evine gitmiştir. Onları Taha Suresi'ni okurken bulmuş, okuduklarını kendisine vermelerini istemiş, ancak bu isteği reddedilince kız kardeşini ve eniştesini dövmüş, kardeşi kendilerine Kur'an öğreten ve Ömer den saklanan Habbab b. Eret'i çağırarak müslüman olduklarını Hz. Ömer (r.a.)'in yüzüne karşı söylemiştir. Bunun üzerine yumuşayan Hz. Ömer (r.a.) müslüman olmaya karar vermiştir. Resulullah (s.a.v.)'in Erkam b. Ebu'l- Erkam (r.a.)'in evinde olduğunu öğrenip oraya gitmiş ve kendisine biat ederek Müslüman olmuştur."³¹⁷

Diğer rivayete göre; "Hz. Ömer'in kendisinden aktarılan rivayet kendi içerisinde aslında cahiliye ve Müslüman karakterinin mukayesesini doğrudan barındırmaktadır. Yani iki Ömer tek bir rivayette toplanmıştır diyebiliriz. Ömer Müslüman oluşunu şöyle anlatır: "Ben İslamdan uzak ve uzaklaştırıcıydım. Cahiliyet döneminde içki ile haşır neşir olurum. İçkiyi severdim ve içerdim. Bizim Hazûra (Hazvere) denen yerde bir toplantı merkezimiz vardı. Kureyşten yaşlılarımla orada Mahzumoğullarından Amr b. Abd b. Umrân'ın evlerine yakın bir yerde toplanır içer eğlenirdik. Bir gece yine arkadaşlarımla beraber olmak için aynı yere gittim, ancak kimseyi orada bulamadım. Falancanın meyhanesine gitsem acaba içki bulabilir miyim? diye düşündüm gittim ancak onu da orada bulamadım. Bu defa gelmişken Kabeye gideyim tavaf yapayım dedim. Kabeye vardım. Tavafa başlayacağım esnada birde baktım ki, Ruknu Yemânî ile Ruknu'l Esved arasında Hz. Peygamber namaza durmuştu. Gizlice yaklaştım ve Kabe örtüsünün arkasına gizlendim. Resulullah Kur'an okuyordu. (el-Hâkka Suresinin bazı ayetlerini okuduğu rivayet edilmektedir. El-Hakka 69/38-52)) Namazını bitirene kadar yerimden hiç kımıldamadım. Namaz sonrası evine doğru yöneldiğinde arkasından takip ettim. Sesimi duyunca beni fark etti ve kendisine eziyet yapacağımı zannetti. 'Bu saatte burada ne arıyorsun? Hattaboğlu' diye sorduğunda "Allah'a Resulüne ve Allah'tan gelen gerçeklere iman etmek istiyorum" dedim. Sevincinden Allah'a hamd etti ve bana: 'Allah Teala seni hidayete erdirmiş Ey Ömer' diyerek göğsümü sıvazladı ve bana dua

³¹⁷ İbn İshak, a.g.e., s. 160-163; İbn Hişam, a.g.e., c. 1, 343-346; İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed ez-Zühri, et-Tabakâti'l-Kübra, Beyrut 1960, c. 3, 267-269.

etti."³¹⁸ Konuyla ilgili karakter analizi yapan Yılmaz şunları söylemektedir; "İçki içen, gayr-ı meşru bir hayatın içerisinde olan Ömer'i bir anda hidayete erdiren İslami bir kişilik kazandıran Kur'an'ın ve gerçek manada kılınan namazın ta kendisidir. Bu günde insanlığın Ömerî çizgiye intikalinde Kur'an'ın ve ibadetin ne denli başat bir rol oynayacağı sonucunu buradan çıkartmak zorundayız."³¹⁹

Hz. Ömer (r.a.)'in Müslüman oluşunun Resûl-i Ekrem'in, "Yâ rabbi! İslâmiyet'i Ömer b. Hattâb veya Amr b. Hişâm (Ebû Cehil) ile teyit et" duasının bir tezahürü olduğu belirtilmektedir.³²⁰ Feraset, zeka, cesaret, bilgelik gibi örnek özelliklere sahip olduğu içindir ki, Hz. Peygamber (s.a.v.) bu mümeyyiz vasıflarından dolayı onun Müslüman olması için dua etmiştir.³²¹

Hz. Ömer (r.a.) Müslüman olduğu gece Ebû Cehil'in -Hz. Ömer'in dayısıdır-³²² evine giderek İslâm'ı kabul ettiğini bildirdi³²³; ayrıca ertesi gün ayaklı gazete olarak tabir edilebilecek bir vasfı olan Cemîl b. Ma'mer el-Cumahî'ye, Müslüman olduğunu bütün Kureyşlilere ilân ettirdi.³²⁴ Yılmaz konuyla ilgili şunları belirtmiştir: "Hz. Ömer kabilesini aşan bir karaktere sahiptir. Bu baskınkarakter Cahiliye toplumunda menfi yönüyle ön plana çıkmış olsa da mevcut potansiyelin pozitif alana evrilmesi ile yeni filizlenmekte olan dine netür katkılar sunacağını Allah Resulü çok iyi bilmektedir..... Hz. Peygamber boşa heba edilen bir cevherin vahiy atölyesinde en değerli taş haline dönüştürülebileceğini çok iyi bilmiş olmalı ki, Ömer'in cahiliye bataklığında heba olmasına gönlü razı olmamış ve onun için dua etmiştir. "³²⁵ Hz. Ömer'in Müslüman oluşunu kimse beklemiyordu hatta müşriklerden birisi aynen şöyle demişti onun için; Ömer'in Müslüman olması Habeşistan muhaciri Leyla bnt. Hasme'nin kocası Amir'in ifadesi ile merkebin Müslüman olmasından daha zordu.³²⁶

³¹⁸ Müsned 1, 17; İbn Hişâm, a.g.e., c. 1, s. 346-348

³¹⁹ Yılmaz, a.g.e., s. 524.

³²⁰ İbn Hişâm, a.g.e., c. 1, s. 345; İbn Sa'd, a.g.e., c. 3, s. 269; Köksal, a.g.e., s. 274-284; M. Hanifi Palabıyık, Hz. Ömer'in Müslüman Oluşu, *Ekev Akademi Dergisi*, Sayı: 37, 2008, (s. 137-148).

³²¹ İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, Thk.: Ali Muhammed Amr, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 2001, c. 3, s. 247.

³²² İbn Sa'd, *et-Tabakâti'l-Kübra*, c. 3, s. 265; Hakim en-Nisâbü'rî, Ebu Abdillah Muhamed b. Abdillâh, el-Müstedrek 'ale 's-Sahihayn, Riyad, tsz., c. 3, s. 81; İbn Abdilberr en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddin Yusuf b. Abdillâh, el-İstiâb fi Mâ'rifeti'l-Ashâb, Kahire tsz., c. 3, s. 1144; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fi Mâ'rifeti's-Sahâbe*, c. 4, s. 145; İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, Kahire 1939, c. 2, s. 518; Heysemî, Nuruddin Ali b. Ebî Bekr, *Mecmau'z-Zevâid ve Menbâu'l-Fevâid*, Beyrut 1967, c. 9, s. 60; Palabıyık, a.g.e., s. 138.

³²³ el-İsfahanî, Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshak, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Beyrut 1967, c. 1, s. 41.

³²⁴ İbn Hişâm, a.g.e., c. 1, s. 342.

³²⁵ Yılmaz, a.g.e., s. 523.

³²⁶ İbn Sa'd, a.g.e., c. 3, s. 269; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 2, s. 432; Muhammed el-Hudurî, *Nuru'l-Yakin fi Sîreti Seyyidi'l-Murselîn*, Thk.: Ali Abdulmecid Ebu'l-Hayr, Dâru'l-Hayr, Beyrut 1996, s. 47-48.

İslâm ile şereflendiği gün bütün Müslümanlar Kâ'be'ye giderek ilk defa açıktan namaz kıldılar. Hz. Ömer (r.a.) Müslüman olduktan sonra her dâim Allah Resûlü'nün yanında bulundu, O'ndan hiç ayrılmadı ve dîn-i mübîn-i İslâm için elinden gelen her şeyi yaptı. Kâfirlerle mücâdele etmiştir. O, Müslüman olduktan sonra artık bir kadını tokatlayan, ona işkence eden Ömer değil, Mekke azılları karşısında mazlumların yanında dimdik duran ve onların yüreğine korku salan bir neferdir. Yılmaz Hz. Ömer'in dik duruşu ve kafirlere meydan okumasıyla ilgili; " Ömer'in bunları olağan üstü güçlere sahip olduğu veya fiziki olarak bütün Mekke müşriklerini dize getireceği için yapmadığı bir gerçektir. Bu tutum inandığı değer için her türlü riski göze alabilecek bir karakterin yansıması olarak izah edilebilir."³²⁷ demiştir. Yine Hz. Ömer'in Hz. Peygambere hitaben sarfettiği şu ifadeler bunun en güzel kanıtıdır:” Ey Allah'ın elçisi! Ölsek de sağ kalsak da esasen hak yolda olanlar bizler değil miyiz?³²⁸ diyerek bu uğurda kefeniyle yolda olduğunu vurgulamış ve her türlü sıkıntıyı göze almıştır.

Medine'ye hicret edince, şehir merkezine 20 km. uzaklıkta bulunan Kuba'ya yerleşti. Gün aşırı Resûl-i Ekrem'i ziyaret ederek, bütün gün onun yanında kalırdı. Hz. Ebû Bekir'den sonra Allah Resûlü'nün en büyük yardımcısı oldu. Efendimiz (s.a.v.)'in katıldığı bütün savaşlarda bulundu. Resûlullah (s.a.v.) mühim kararlar alacağı zaman Ömer (r.a.) ile de istişâre ederdi. Kızı Hafsa'yı Resûlullah (s.a.v.) ile evlendirerek Hz. Peygamber'in kayınpederi olma şerefine nâil oldu. Ona Faruk³²⁹ unvanı verilmiştir. "Düne kadar bâtılın müdafisi olan Ömer, İslamı kimliği ile birlikte gece ile gündüzü ayıran fecer misali hak ile batılın ayıracı unvanını almıştır. Aslında bu yönüyle Fâruk, İslamın bireye nasıl bir kimlik, kişilik ve duruş kazandırdığının somutlaştırılmış, eyleme dönüşmüş halidir."³³⁰ Bu unvan cahiliye karakteri ile Müslüman şahsiyetini birbirinden ayıran önemli bir tanımlamadır.

en-Nedvî eserinde onun meziyetlerinden, ferasetinden, basiretinden ve dirayetinden övgüyle bahsetmiştir; "Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in vefâtı üzerine zuhûr eden karışıklığı, Hz. Ebû Bekir'in kısa zamanda halife seçilmesini sağlayarak büyük bir dirayetle önledi. Hilâfeti müddetince Hz. Ebû Bekir'in en büyük yardımcısı oldu. Hz. Ebû Bekir (r.a.)'in vefâtından sonra İslâm'ın ikinci halifesi oldu. İran, Irak, Suriye ve Mısır'ı İslâm toprakları arasına dâhil etti. Kudüs, Azerbaycan, Ermenistan, Horasan, İskenderiye onun zamanında fethedildi. Kudüs kuşatıldıktan sonra şehirdeki Hıristiyanlar bir müddet direndilerse de

³²⁷ Yılmaz, a.g.e., s. 524.

³²⁸ Şakir, a.g.e., s. 165.

³²⁹ Furkân ifadesi hakla batılı ayırdığı için Kur'an'ın ve Bedir Savaşının da adıdır. (Enfal, 8/41); İbn S'ad, a.g.e., c. 3, s. 270; Fayda, a.g.e., s. 176.

³³⁰ Yılmaz, a.g.e., s. 525.

nihayet barış istemek zorunda kaldılar. Hz. Ömer (r.a.), devlet idâresinde mühim yenilikler yaptı, pek çok ilke imzâ attı. İdârî, adlî, mâlî ve askerî teşkilâtlar kurdu."³³¹

Hz. Ömer (r.a.): "Hicret, hak ile bâtulı ayırdı" diyerek hicreti takvim başlangıcı yaptı. Hz. Ali (r.a.) ve Hz. Osman (r.a.) 'ın işâreti ile Muharrem ayını sene başı olarak tâyin etti. İnce anlayış ve büyük bir ferâset sahibi olan ashâb-ı kirâm, takvim başlangıcını, Allah-u Teâlâ'nın, İslâm'da ilk inşâ edilen mescid olan Kuba Mescidi hakkındaki: "...(Medîne'ye hicretin) ilk gününden takvâ üzerine kurulan Mescid..."³³² "âyet-i kerîmesinden ilhâmıla tesbit etmişlerdir.³³³ İlk defa açıkça hicret eden odur. İlk defâ Emîrü'l-Mü'minîn (Mü'minlerin Emîri) diye isimlendirilen odur. Teravih namazı cemaatle kılınmaya ilk defâ onun zamanında başladı. Kur'an'ın iki kapak arasına toplanıp yazılmasını ilk defâ o teklif etti ve bu tahakkuk edinceye kadar ısrarla üzerinde durdu. Zimmîlere ilk defa alamet taktıran odur. İlk defa yazılı kararlar alan odur. Kumandan ve vâlilerle ilk defa toplantı yapan O olmuştur. İlk defâ İslâm devletine âit para bastıran odur... Bunun gibi daha pek çok ilk'e imzâ atmıştır. Hz. Ömer (r.a.), köleliğe karşı da şiddetli bir mücâdele vermiş ve nihayet Arabistan'da köleliği tamamen kaldırmaya muvaffak olmuştur."³³⁴ Kendisi "her cumartesi Medîne'nin kenar semtlerine gider, herhangi bir köleyi gücü yetmeyeceği bir işte çalışırken görürse, bu işi ondan alırdı."³³⁵ Hz. Ömer (r.a.) hicretin 24. senesinde Zerdüş't bir köle olan Ebû Lü'lü tarafından şehid edildi ve Hz. Peygamber'in ayakları dibine defnedildi."³³⁶ Enes (r.a.) şöyle der:

"Resûlullah (s.a.v.) altmışüç yaşında vefât etti. Hz. Ebû Bekir de altmışüç yaşında vefat etti, Hz. Ömer de altmışüç yaşında vefat etti."³³⁷ Allah makamlarını âli etsin.

2.2. FİZİKSEL/BİYOLOJİK KİŞİLİĞİ AÇISINDAN HZ. ÖMER

Hz. Ömer (r.a.); esmer tenli, iri gövdeli, heybetli ve uzun boyluydu. İnsanlar arasında yürürken, binek üzerindeymiş gibi, insanların üzerinde gözükürdü. Kaba ve seyrek sakallı ve kızılımtırak saçlıydı. Başının tepesi açılmış ve saçı dökük olduğundan, kafası güneş altında parlardı. Gözlerinin akında çokça kırmızılık vardı, müsamahakâr bir yapıya sahipti.³³⁸ Burnu

³³¹ Ahmed en-Nedvî, *Asr-ı Saadet*, c. 1, s. 317.

³³² Tevbe, 108.

³³³ Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, Mısır 1955, c. 1, s. 248.

³³⁴ M. Sâmi Ramazanoğlu, *Hz. Ömerü'l-Fâruk*, Erkem yayınları, İstanbul 2013, s. 158-160.

³³⁵ Muvatta, İstî'zân, 41.

³³⁶ Müslim, Fedâil, 114.

³³⁷ Müslim, Fedâil, 114.

³³⁸ Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Ya'kûbî*, Matbaatu'l-Garî, Nefes 1358, c. 2, 138-139; Muhibbuddîn et-Taberî, Ebû Cafer Ahmet b. Abdillâh, *er-Riyâdu'n Nadira fi Menakıb-i el-Aşere*, Mısır 1951, c. 1, s. 189-190; İbn Asâkîr, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hüseyin b. Hibetullah b. Abdillâh, *Tarîhu Medîneti Dimaşk*, Thk. Ömer b. Ğarrame el-Ömerî, Dâru'l-Fıkr, Beyrut 1997, c. 44, s. 17; İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh en-Nemîrî, *el-İstîâb fi Marifeti'l-Ashâb*, (Thk. Adil Murşid) Dâru'l A'lam, Ürdün 2002, s. 473; Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir, *Târîhu'l-*

ve gözleri güzel olup yanakları pembemsiydi. Elleri ve ayakları güçlüydü. Yürürken adımlarını hızlı atar, yere kuvvetli basardı. Sesi o kadar gürdü ki, bağırdığında onu duyanlar adeta sersemleşirlerdi. Yürürken ayaklarının uçları genişler, topukları birbirine yanaşır, eğri basardı. Her iki elini de kullanır, ama solak olduğu da rivâyetlerde geçmektedir.³³⁹ Ömer'in güçlü fiziki yapısında sportif faaliyetlerde bulunmasının ve günlük ağır iş temposunun büyük etkisi olduğu aşikardır.³⁴⁰ Cahiliye döneminde özellikle Ukâz panayırında pehlivanlarla güreşmesiyle ün yapmıştı.³⁴¹ Onun iki üstün özelliği vardı. Birincisi iyi bir hatipti, diğeri de fiziki yapısıydı. Gençliğinde Ömer, bu panayırların tutkulu bir ziyaretçisiydi. Bir rivâyette; Onun en çok ilgilendiği Rey; Şiir ve hitabet kompozisyonlarıydı.³⁴² " Hırçın görünüşü, cüssesi, kuvveti ve pehlivanlığı ile de birleştiğinde cahiliye toplumunun aranan gençlerindedir. Kaba kuvvetin egemen olduğu bir toplumda bilek gücü önemlidir. Hatta onun Ukaz panayırında güreş müsabakalarında, bir defasında ayağı kırılarak Halid b. Velid'e mağlup olduğu rivayet edilmektedir."³⁴³ En çılgın yarış atlarına biner ve onun üzerinde ayağa kalkardı.³⁴⁴

Bu zevkini halife iken bile devam ettirdi. Ebu Mes'ud el-Ensari şöyle rivayet etmiştir: "Biz meclisimizde oturuyorduk. Bir adam atına binmiş, doludizgin üzerimize sürerek geliyordu. Neredeyse bizi ezecekti. Yerlerimizden kalkıp baktık ki, bu Ömer b. Hattab'dı. Kendisine dedik ki: " Ey Mü'minlerin Emîri ! Peşinizde kim var ?" Ömer şöyle cevap verdi: "Neden bilmezlikten geliyorsunuz ? " Kendimi hafif hissettim ve bu atı bulup bindim."³⁴⁵

Hz. Ömer ser bir mizaca sahiptir. Nitekim halife olduğunda yaptığı bir konuşmada: "Allah'ım! Sert mizaçlı biriyim. Sana itaat edenlere karşı beni yumuşak kılıver!" diye de dua ettiği rivâyetlerde geçmektedir.³⁴⁶

"Hz. Ömer'in İslam olmadan önce aile yaşantısında, özellikle kadınlara karşı, oldukça sert olduğuna dair rivayetlerle karşılaşılıyor. Müslüman olduğuna dair meşhur rivayette yer alan kız kardeşi Fatıma'yı darp etmesi hadisesi, cariyesine işkencede bulunması verilebilecek

Hulefa, (Thk.: Komisyon) Dâru's -Sekâfe, Lübnan trz., s. 145; İbnü'l-Esir, İslam Tarihi (el-Kâmil fî't-Tarih), Çev.: M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınlar, İstanbul 1985. c. 3, s. 58-59; İbnü'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, c. 4, s. 167; Zehebi, *Siyer*, 28/71; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureyşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dâru'l- Fikr, Lübnan, 1997, c. 5, s. 219 ; Köksal, a.g.e., c. 4, s. 239; Heykel, a.g.e., c. 1, s. 38.

³³⁹ Zehebî, *Siyer*, 28/72; Kettânî, a.g.e., c. 2, s. 460; Taberî, a.g.e., c. 10, s. 160.

³⁴⁰ Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Thk.: Abdusselam Muhammed Harun, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1998, s. 62; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., s. 15; Temmâvî, a.g.e., s. 31.

³⁴¹ Köksal, a.g.e., c. 4, s. 220.

³⁴² Faruk Mecdi Lavî, *el-İdâretu'l İslâmiyye fi Ahdi Ömer b. Hattâb*, Lübnan 1998, s. 90.

³⁴³ İbn S'ad, a.g.e., c. 3, s. 325.

³⁴⁴ Hitti, *Arap Tarihinin Mimarlari*, s. 37,38.

³⁴⁵ Temmâvî, *Hz. Ömer el-Faruk ve Modern Sistemler*, Çev.: M. Vesim Taylan, İstanbul 2004, s. 32

³⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 65; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu hutabi'l-Arap*, c. 1. s. 213; Davut Şahin, *Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Yorum Yöntemi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2009, s. 32.

bazı örneklerdir. Abadullah b. Abbas'tan gelen bir rivayete göre Ömer (r.a.) cahiliye döneminde kadınlara bakışını bizzat kendisi şu şekilde ifade etmiştir: "Vallahi cahiliye döneminde hiç de kadınları gözetmiyorduk. Ta ki Allah-u Teala onlar hakkında bir çok ayetler indirdi, onlara bir çok haklar verdi. Buna rağmen yine ben evimde eski alışkanlıklarına bağlı olarak istediğim gibi davrandığımda eşim; şöyle yapsan daha iyi olmaz mı? diye itirazda bulundu. Bende ona neden sen benim işime burnunu sokuyorsun diyerek onu tersledim. O ise şu cevabı verdi: Ey Hattaboğlu! Sana itiraz edilmesini istemiyor musun yoksa, halbuki kızın Hafsa Hz. Peygamber'e öyle itiraz ediyor ki, bunun etkisi bir gün boyunca devam ediyor."³⁴⁷ Bu konuda Yılmaz şöyle bir açıklama yapıyor: "... Kadına şiddeti mübah sayan, karşısında hiçbir kadının konuşmadığı Ömer'den, yeri geldiğinde kadından fırça yiyen Ömer'e tahavvülü İslam'ın hayata aksettirildiği takdirde bireyin karakteri, davranışları ve aile yapısı üzerinde ne denli etkin olduğunu göstermektedir."³⁴⁸ "Hz. Ömer'in ebeveyninin karakteri, yetişme tarzı ve kendisinin çocukluk döneminde (çevre etkisi) öfkeli bir gelişim dönemi geçirmiş olmasından hareketle, getirdiği her çözümü ya da yaklaşımı, öfke ve şiddet ile açıklamak, genellemeci ve zahiri bir değerlendirmeden ileri geçemez. Elbette ki gelişim, kalıtım ve çevre etkileşiminin bir ürünüdür. Fakat gelişimin sürekliliği de dikkatlerden kaçırılmamalıdır."³⁴⁹ Gelişimin nitelik yönünü oluşturan öğrenmenin, gelişimin temeli olduğu ve gelişimin sürekliliğinde etkili olduğu göz ardı edilmemelidir."³⁵⁰

"Hz. Ömer, İslam tarihinde adı geçen en etkili halifelerden birisidir. Kişiliğiyle oldukça farklı bir yapıya sahiptir. Ashab arasında onun gibi ani kararlar veren, oldukça sert tavırları olan, kıvrak zekâyâ sahip bir ikincisi daha yoktur. O, mükemmeliyetçi bir yapıya sahiptir. Her işin en mükemmel şekilde yapılmasını isteyen bir kişiliği vardır. Bir işte gördüğü aksaklığı bazen sert şekilde düzeltme yoluna gittiği görülmüştür. Bu tür durumlarda kırbacını kullanmaktan geri durmamıştır. Yaradılış olarak sert biridir. Hakkı yerine getirme hususunda son derece ciddi ve tavizsiz biridir."³⁵¹ Bu yapıyla Hz. Ömer insanların, heybetinden çekindiği ve korktuğu bir halifedir."³⁵² Sertliğinden dolayı halife olmasını istemeyenler bile olmuştur."³⁵³ Bu yönü zaman zaman onun bazı işleri başarmasına engel teşkil etmiştir. Örneğin Hz. Ömer, mü'minlerin annelerinden Hz. Aişe'ye gidip onun kız kardeşiyle nişanlanmak

³⁴⁷ Yılmaz, a.g.e., s. 528.

³⁴⁸ Yılmaz, a.g.e., s. 528.

³⁴⁹ İbrahim Ethem Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, Kadioğlu Matbaası, Ankara 1994, s. 35.

³⁵⁰ Başaran, a.g.e., s. 34.

³⁵¹ Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, Trc.: İsmail Yiğit ve dğr., Kayıhan Yayınları, İstanbul 1991 c. 1, s. 315

³⁵² Ebû Muhammed Abdullah İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, Beyrut 1997, c. 1, s. 25.

³⁵³ İhsan Süreyya Sırma, *İslami Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1990, s. 63.

istediğinde Hz. Aişe meseleyi kız kardeşine söyleyince bunu kabul etmemiş, Hz. Aişe: "Sen Mü'minlerin Emir'inden mi yüz çeviriyorsun?" deyince, Ümmü Gülsüm: "Evet, onun sıkı bir yaşam tarzı var ve kadınlara karşı serttir" sözleriyle karşılık vermiştir.³⁵⁴ Onun sertliği hayatı boyunca devam etmiştir. Fakat o, Müslüman olmadan önce müminlere, kadınlara, neredeyse kendi dışındaki her varlığa sert ve kaba davranmış ve iyilerle mücadele etmişken, Müslüman olduktan sonra bu katı tutumu sert mizacı yön değiştirmiştir. Yani artık müminlere değil kafirlere, Allah düşmanlarına, eziyet ve zulüm edenlere karşı sert ve katı olmuş, elinden geldiğince onlarla mücadele etmiştir. Elbetteki Müslümanlara da bazen sert davrandığı olmuştur ancak onlara kendi nefsi ve arzuları için değil Allah için sert davranmış, Allah için kızmış ve öfkelenmiştir.³⁵⁵ Hatta bu hususta, insanların kendisinden uzak durmasından şikayetçi olup Allah'ın onu kullarına sevdirmesi içi duada bulunmuştur.³⁵⁶ Bilindiği üzere Hz. Ebu Bekir (r.a.) onu halife olarak tayin etmek istediğinde Abdurrahman b. Avf (r.a.) ile yaptığı istişare sırasında Abdurrahman, onun sert biri olduğunu dile getirmiştir.³⁵⁷

Heybeti ve kuvveti nedeniyle kadınların ve erkeklerin kendisinden çekindiği birisidir. Aslında bu durumun Müslüman olduktan sonra da disiplin boyutuyla müspet manada şekil değiştirerek devam ettiği görülmüştür. Hz. Ömer her ne kadar sert ve katı gibi görünse de aslında Müslüman olduktan sonra kalbinde ve duygularında bir nebze de olsa yumuşama olmuştur. "Hz. Ömer'in cahiliye döneminde gözlerinin yaşardığı pek görülmemiştir. "erkekler ağlamaz" anlayışına sahip Ömer, İslam'ı kabulden sonra yufka yürekli, duygusal biri olmuştur. Zira, 'Merhamet etmeyene merhamet edilmez'³⁵⁸ "Merhamet edenlere Allah'ta merhamet eder. Siz yeryüzündekilere merhamet edin ki, Allah'ta size merhamet etsin."³⁵⁹ şeklindeki Allah Resulünün telkinleri Ömer üzerinde etki yapmıştır. Azap ayetleri geçtiği zaman hemen gözleri yaşarmaya başladılar. Hz. Peygamber'i imkansızlıklar içerisinde mütevazî bir hayat sürerken gördüğünde duygulanır ve ağlardı. En öfkeli olduğu zaman dilimlerinde bile Rabbin azametini hatırlatan ayetler okunduğunda gözlerinden yaşlar akmaya başladılar.³⁶⁰ İşte, katı kalpli bir insanı İslam'ın nasıl yufka yürekli kişiliğe büründürdüğünün en somut örneğidir Hz. Ömer. Fiziksel kişiliğinin insanları etkilemedeki rolü bağlamında da güzel bir örnek olmuştur.

³⁵⁴ Muhammed Ali Sallâbi, *Siretu Emîru'l-Mii'minin Ömer İbnu'l-Hattab*, Daru'l-Ma'rife Beyrut 2007, s. 187.

³⁵⁵ Ahmed Ağırakça, *Hz. Ömer*, Beyan Yayınlan, İstanbul 2004, s. 159.

³⁵⁶ Sırma, a.g.e., s. 64

³⁵⁷ İzzüddin İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Nşr.: C. J. Tonberg, Beyrut 1979, c. 2, s. 79.

³⁵⁸ Müslim, Fedâil, 66.

³⁵⁹ Ebû Dâvud, Edeb, 58.

³⁶⁰ Şakir, a.g.e., s. 90; Yılmaz, a.g.e., s. 528-529.

2.2.1. Hz. Ömer'in Kişilik Gelişiminde Aile ve Çevre Faktörü

İnsanın karakterinin şekillenmesinde ailenin rolü oldukça büyüktür. Çocuk taklit ederek, çevresindekileri gözlemleyerek, onları örnek alarak hareket eden bir varlıktır. Kişiliğin gelişimde, olumlu/olumsuz etkilenmesinde anne-babanın, kardeşlerin, akrabaların, yaşadığı sosyal çevrenin etkisi çok ama çok önemlidir. Bu konuda Belazûrî şöyle bir açıklama yapmıştır: "İnsanın karakterinin şekillenmesinde ailenin önemli bir yerinin olduğu bilinen bir gerçektir. Çölün çetin yaşam koşullarının etkisi yanında aynı zamanda Ömer'in yetiştiği çevre ve ailede kişiliğini şekillendirmiştir. Özellikle babası Hattab kabalığı ile tanınan, puta tapıcılık konusunda kendilerine karşı çıkan başta yeğeni Zeyd b. Amr olmak üzere Haniflere işkence eden bir şahsiyettir. Böyle bir ortamda yetişen Hz. Ömer'in sertlik noktasında babasına benzer uygulamalar içerisinde bulunduğu görülmektedir. Halifeliğinde çocukluk dönemlerine dair menfi hatıralarından bahsetmesi ailenin kendisi üzerindeki etkisini ortaya koyma adına önemlidir. Kendi adı ile anılan Ömer dağı eteklerinden -buranın Kadid vadisi olduğu da söylenmektedir- Mekke'ye geçerken şöyle demiştir: "Yün kıyafetler içerisinde şu dağın eteklerinde babam Hattâb'ın develerini otlatırdım. Babam çok katı ve sert bir adamdı. Mutlaka eksik noktayı arar ve beni terslerdi hatta eksikliği gördüğünde döverdi. Bu gün en yüksek makam olan devlet başkanlığına yükselmiş bulunmaktayım...."³⁶¹

Kendisi de Müslüman olmadan önce müminlere en kaba ve katı davranan kişi olduğunu³⁶² ifade etmiştir. Yukarıda da belirtildiği üzere, Müslüman olduktan sonra katı ve sert yapısı değişime uğramamıştır. Sadece yön değiştirmiştir. Düne kadar Müslümanlara öfkelenip kızan, onlara işkence yapan, cariyelerini ve eşlerini döven, kendisi dışında hiçbir şeyi umursamayan Ömer, Müslüman olduktan sonra, müşriklere öfkelenip kızmış, onlara sert ve katı davranmış, İslam'a yan bakan herkes ve her şeyle mücadele içerisine girmiştir. Bu bağlamda şunlar söylenebilir: Hz. Ömer fiziksel/biyolojik açıdan karakterinde ve mizacında bir değişiklik olmamış, sert ve katı kimliğinden herhangi birşey kaybetmemiş fakat bu kişilik özelliklerinin yönü inananlardan müşriklere, kafirlere, münafıklara ve zalimlere evrilmiştir.

³⁶¹ Belâzûrî, a.g.e., c. 5, s. 358; Yılmaz, a.g.e., s. 518-519.

³⁶² Abdürrezzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, Beyrut 1970, c. 5, s. 325; Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. Hasan b. Ali, *Delâilü'n-Nübüvve*, Kahire 1969, c. 2, s. 216; ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tarihu'l-İslâm*, Siyer 1, Çev.: Muzaffer Can, Cantaş Yayınları, İstanbul 1994, 265.

2.2.2. Hz. Ömer'in Kişilik Gelişiminde Eğitimin Rolü

Cahiliye döneminde okuma-yazma bilen sayılı kişilerden (on yedi kişi olduğu söylenmekte) olan Hz. Ömer (r.a.) kabilesi ve eşraftan saygın, zeki, hitabet gücü yüksek ve edebiyattan anlayan bir şahsiyettir.³⁶³ O, şecere ilmini, ensab ilmini babasından öğrenmiştir. Gençliğinde ticaretle uğraştığı zamanlarda gittiği yerlerde ticaretin yanında kültürünü, görgüsünü, bilgisini geliştirdiği ve okuma yazma bilmesinden dolayı kitaplardan edindiği bilgilerle kendi gelişimine katkı sağladığı bilinmektedir. Sadece Müslüman olmadan önce değil, Müslüman olduktan sonra da eğitim ve gelişim arasındaki ilişkiyi hep zinde tutmuştur. İslam dininde eğitim'e çok önem verilmekte, cinsiyet ayırt etmeksizin herkesin ilim elde etmesi farz kılınmaktadır. Daha hicretin ilk zamanlarında Bedir savaşında esir alınan müşriklerden okuma-yazma bilenlerin on Müslüman çocuğa okuma-yazma öğretmesi karşılığında serbest bırakılması eğitime verilen değeri ifade eden misallerdendir.³⁶⁴ Toplumsal alanda köklü değişikliklerin yapılabilmesi için eğitimin en başından beri önemseyen Hz. Peygamber(s.a.s) bunu "*Allah beni bir muallim (öğretmen) olarak gönderdi.*" sözleriyle desteklemiştir.³⁶⁵ Diğer yandan İslam'ın vahiy kaynaklı iman nidasına karşılık veren Müslümanlarda daha o dönemden başlayarak Hz. Peygamber'in eğitim halkasından nasiplenmeye başladılar. Darü'l Erkam'da başlayan tevhit, nübüvvet, haşir ve adalet eğitiminden nasiplenen Müslümanlar halkasına Hz. Ömer'de İslam'la şereflenmesi sonrası katılarak payını almıştır.

Kendisini Müslüman olduktan sonra ilmî yönden oldukça geliştirmiştir. Bu konuda İbn Hacer şöyle demektedir: " Onun ilmi, insanları yönetme siyasetini, Allah'ın kitabını ve Resulünün sünnetini bilme üzereydi."³⁶⁶ Yine Abdullah b. Mes'ud: "Ömer, içimizde Allah'ın kitabını en iyi bilen kimseydi. Allah'ın dinini de içimizde yine o bilirdi."³⁶⁷ Başka bir rivâyetinde ise: " Şayet Ömer'in ilmi terazinin bir kefesine, insanların ilmi diğer kefesine konulsaydı, Ömer'in ilmi ağır gelirdi."³⁶⁸ "Hz. Ömer'in içtihatlarının İslâm hukuku açısından çok büyük bir önemi vardır ve Rasûlullah (s.a.s)'ın hadislerinden başka hiç bir şey onun bu

³⁶³ Sarıcık, a.g.e., s. 50.

³⁶⁴ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi Hayatı ve Eserleri*, (Çev. Mehmet Yazgan) İstanbul 2015, s. 192.

³⁶⁵ Hamidullah, a.g.e., s. 626.

³⁶⁶ İbn Hacer, a.g.e., c. 7, s. 55: Şiblî, a.g.e., c. 1, s. 45 vd.

³⁶⁷ Baş, a.g.e., s. 260 vd.

³⁶⁸ Haysemî, a.g.e., c. 9, s. 69.

içtihatlarının üzerinde değildir."³⁶⁹ Hadis ilminde de önemli bir yere sahiptir. Hz. Ömer'in kendisinden beş yüz otuz dokuz hadis rivayet edilmiştir.³⁷⁰

Eğitim alanında da Hz. Peygamber (s.a.s)'in çizgisinden giden Hz. Ömer (r.a.) birçok yeniliklere imza atmıştır. Onun döneminde Medine'de çocukların eğitimi için görevliler tayin edilmiş, tüm vilayetlerde çocuklara Kur'an-ı Kerim, okuma-yazma, Arap dili kaideleriyle birlikte ensâb bilgisi, darb-ı mesel (atasözleri), şiir, binicilik, yüzme ve atıcılık derslerinin verilmesi için tüm valilere emir göndermiş,³⁷¹ fetih edilen tüm vilayetlere okullar açarak müderrisler tayin etmiş,³⁷² bu öğretmenlere de beytülmal'den ciddi maaşlar ödemiştir.³⁷³ Yeni Müslüman olanlara da Kur'an-ı Kerim eğitimi veren bu öğretmenler İslam'ın yayılmasında önemli rol üstlenmiştir. Devlet adamı yönüyle meseleyi değerlendirdiğimizde ise Hz. Ömer (r.a.) bu bağlamda müderrislik (öğretmenlik) müessesini ve eğitim verilen kurumların kuruluşunda yine bir ilke imza atmıştır. *"İlmi öğrenin ve onu insanlara öğretin. Vakar ve sakın olmayı da öğretin. Kendisinden ilim öğrendiğiniz ve kendisine ilim öğrettiğiniz kimseye karşı mütevazı olun. Üstünlük taslayan âlimlerden olmayın. İlminiz cehaleti kabul etmez."*³⁷⁴ sözleriyle ilme teşvik etmenin yanında eğitim alanında dikkat edilmesi gereken hususlarında altını çizen Hz. Ömer (r.a.), halkı her fırsatta ilim tahsil etmeye yöneltmiştir.

Git gide yaygınlaşan eğitim faaliyetleri sonucu sahabeler arasında farklı ilmi gelenekler ortaya çıkmaya başlamıştır. Yeni ortaya çıkan problemlere farklı geleneklerle çözümler ortaya koyan sahabelerin etrafında hoca-talebe ilişkisi kapsamında büyük ilim halkaları oluşmuş, halife önderliğinde kurulan başta Medine Medresesi olmak üzere; Mekke Medresesi, Basra Medresesi, Kûfe Medresesi, Şam Medresesi ve Mısır Medresesi kendi bölgelerinde ilim merkezleri halini almıştır.³⁷⁵

2.3. AHLAKÎ KİŞİLİK BAĞLAMINDA HZ. ÖMER

2.3.1. Hz. Ömer'in Kişilik Gelişiminde Dinin Rolü

Malum olduğu üzere Ebu Cehil, Mekke'de İslam'ın azıllı düşmanlarının başında yer almaktaydı ancak bu onun samimi bir müşrik dindar olmasından değil de daha çok bulunduğu konumu korumak istemesinden kaynaklıydı. Ona nazaran Hz. Ömer babası tarafından

³⁶⁹ Kara, a.g.e., s. 35 vd.

³⁷⁰ Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 121-122.

³⁷¹ Baş, a.g.e., s. 264.

³⁷² İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3. baskı, Ankara 2013, s. 126.

³⁷³ Baş, a.g.e., s. 264.

³⁷⁴ Sallâbi, a.g.e., s. 224.

³⁷⁵ Sallâbi, a.g.e., s. 230.

yetiştirilen dininde samimi bir müşrikti ve bu yüzden Hz. Peygamber (s.a.s) ve Müslümanlara karşı düşmanlığının sebebini onları ‘dinden dönen’, ‘ikilik çıkararı’, ‘ilahlara küfreden’ kimseler olarak görmesinden kaynaklanıyordu.³⁷⁶ Bu sebeple olsa gerek Dar un nedve’de Hz. Peygamber’in öldürülmesi teklifini Ebu Cehil gündeme getirdiğinde “*ben yaparım!*” diyerek o öne çıkmıştı.³⁷⁷

Bu bağlamda şu denebilir ki; Cahiliye zamanında ihlâslı bir müşrik olan Hz. Ömer, ailesinden yetiştirme bir müşrik olduğu için dinine sıkı sıkıya bağlı bir müşrik idi. Onun ilk dönemlerde Müslümanlara olan tavrı ve sert tutumunun altında yatan sebepte bu dine bağlılığından kaynaklanmaktadır. Müslüman olduktan sonra da dine saygı anlayışı kaybolmamış yön değiştirmiştir. Eskiden putlara ve atalarının dinine saygı gösteren Ömer, Müslüman olunca İslam'a, Müslümanlara Kur'an'a, Kutsallara saygı göstermiştir. Bir defasında bir adam Hz. Ömer (r.a.)'e gelip: "Ey Mü'minlerin Emiri, bizler bazı ülkeleri fethettiğimiz sırada içinde güzel sözler bulunan kitaplarla karşılaştık" dedi. Hz. Ömer (r.a.) onların Allah'ın kitabından sözler olup olmadığını sorunca, adam: "Hayır" dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer (r.a.) kırbacını istedi ve adamı kırbaçlarken şu ayetleri okudu: "Elif. Lam. Ra. Bunlar, apaçık Kitab'ın ayetleridir. Anlayasınız diye biz onu Arapça bir Kur'an olarak indirdik. (Ey Muhammed!) Biz, sana bu Kur'an'ı vahyetmekle geçmiş milletlerin haberlerini sana en güzel bir şekilde anlatıyoruz. Gerçek şu ki, sen bundan önce (bu haberleri) elbette bilmeyenlerden idin."³⁷⁸ Ardından da: "Sizden öncekiler kendi alim ve bilginlerinin sözlerine dalıp Tevrat ve İncil' i bir tarafa attıklarından dolayı helak oldular. Hatta o sözleri ders olarak işlediler Bu yüzden ilim de yok olup gitti." şeklinde sözler söyledi.³⁷⁹

Hz.Aişe' nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Resullulah (s.a.v.) ve babam Ebubekir'in bulunduğu odaya girerdim. Ömer de oraya defnedilince Allah'a yemin olsun ki o günden sonra oraya her girdiğimde sırf Ömer (r.a.)'den utanmışımdan dolayı örtüme dikkat ederdim. Kasım b. Muhammed, Hz. Aişe'den şunu aktarmıştır: "Ömer (r.a.)' i gören her kimse onun İslam'ı zengin ve güçlü kılmak için yaratıldığını anladı."³⁸⁰

"Hz. Ömer din konusunda o kadar tavizsizdi ki, şeytanlar bile onunla karşılaşmaktan çekinirlerdi."³⁸¹ rivâyeti dine saygısının boyutlarını gösterme bağlamında önemlidir. Yine; oğlu Abdullah'ın babasının karakteri hakkında şu sözleri dinin kişilik gelişimine nasıl etki

³⁷⁶ Sallâbi, a.g.e., s. 24.

³⁷⁷ Sarıcık, a.g.e., s. 59.

³⁷⁸ Yusuf 12/1-3.

³⁷⁹ Sallabî, a.g.e., s. 214.

³⁸⁰ Sallabî, a.g.e., s. 699.

³⁸¹ Buhârî, *Fedâil-u Ashâbi'n-Nebî*, 6.

edebileceğinin en güzel delilidir: “Onun kadar sert mizaçlı birini bilmiyorum. Ancak kendisine Allah hatırlatılır veya cehennem azabıyla korkutulur veya yanında Kur’an okunursa yapmak istediği şeyi terk ederdi.”³⁸²

2.3.2. Sade ve Basit Yaşamı

Hız. Ömer bir halifeydi fakat aldığı maaşın ancak yoksul bir aileyi zorla geçindirecek kadar olduğu ifade edilmektedir.³⁸³ Buna rağmen aldığı maaştan verilmesi gereken yerlere vermeyi de ihmal etmemiştir. Maaşını artırmak isteyen sahbeden önde gelenlerin önerilerini reddetmiş, ahirette kendinden öncekilerin yanında yer alabilmek için onlar gibi yaşamı gerektiğini düşünmüştür.³⁸⁴ Onun tevazuu, Medîne’ye gelen İranlı komutan Hüzmüzan’la karşılaştığında ve Kudus’un teslimi anındaki giyim, kuşamında açıkça görülür.³⁸⁵ “Hız. Ömer (r.a.)’in hayatının en önemli vasıflarından biri; yemek, giyim, mahiyet gibi günlük yaşamın her yönünde göze çarpan, son derece sadelik ve basitliktir. İdarecilerini denetlerken malî ve dinî noktalardaki hassasiyeti çok meşhurdur. Bu bağlamda kendi şahsı için de hassastı. Hilafete geçince halkı topladı, maaş için görüş alış verişinde bulundu ve kendilerine şöyle söyledi: “Ben eskiden tüccar bir kişiydim. Sizler beni bu işle meşgul ettiniz. Bu maldan bana verilecek uygun miktar ne kadar olabilir? Hız. Osman (r.a.) şöyle cevap verdi: Ye, yiyecek ihtiyaçlarını karşıla. Aynı sözü birkaç kişiyle birlikte Said b. Zeyd (r.a.) de söylemişti. Ali b. Ebi Talib (r.a.) ise konuşmuyordu, Hız. Ömer kendisine hitap ederek: Sen bu konuda ne diyorsun? diye sordu. Hız. Ali (r.a.) şu cevabı verdi: Gıda ve yaşantı olarak sana ve ailene iyi bir şekilde yetecek kadar olanını al, daha fazla sana bir şey yoktur. Halk ise şöyle söylüyordu: Söz Ali’nin sözüdür!”³⁸⁶ O da öyle yapmıştır zaten. Hız. Ömer temiz ancak eski ve yamalı olan giyecekler giyinmeyi tercih ediyordu. Giyim kuşamında kalite, marka ve pahalılık gibi bir endişesi bulunmamış sade ve basit yaşamı tercih etmiştir. Dünya hayatıyla ilgili şu ayeti devamlı söylemesiyle meşhur olmuştur; “Dünya hayatı kısadır”³⁸⁷ “Allah’a yemin ederim ki, dünya hayatı, ahiret hayatı yanında bir tavşanın ininden sıçraması kadar bile değildir.”³⁸⁸

³⁸² Suyûtî, *Târihu’l-Hulefâ*, s. 121.

³⁸³ Adil Akkoyunlu, *Hız. Ömer*, Çıra Yayınları, İstanbul 2013, s. 145.

³⁸⁴ Akkoyunlu, a.g.e., s. 145.

³⁸⁵ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Târîhi*, c. 3, s. 319.

³⁸⁶ İbn Sa’d, a.g.e., c. 3, s. 286; Belâzurî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, c. 10, s. 361.

³⁸⁷ Yunus, 10/45.

³⁸⁸ Akkoyunlu, a.g.e., s. 147.

2.3.3. Dürüstlüğü

Hiz. Ömer dürüstlüğü ile bilinen şahsiyetlerden birisidir. Hem yaşantısı hem davranışları hem de fiilleri bu düşünceyi perçinlemiştir. O "ve sonra sorulacaksınız o gün, Allah'ın verdiği nimetlerden."³⁸⁹ ayetini iyi anlayıp kavrayan ve onun hükmüne göre yaşayan birisidir. O, sorguya çekilmeden önce kendimizi sorguya çekmemiz gerektiğini söyleyen kişidir. Onun için ölçü; Vahiy, örnek ise; Hiz. Peygamber'dir.³⁹⁰ Kur'an'ın ve sünnetin ışığında hareket etmiş ve hataya düşmemek için iştisâreye önem vermiştir. Hiz. Ömer, "iştisârede şu usûlü takip ederdi: Önce meseleyi Müslümanlardan ulaşabildiği çoğunluk ile görüşür, peşinden Kureyşlilerin düşüncesini sorar, son olarak da sahabîlerin görüşlerini alırdı. Böylece en isabetli fikre ulaşırdı. Zor bir mes'eyle karşılaştığında gençleri çağırıp onlarla iştisârede bulunduğu, akıllarının keskinliğinden istifâde ettiği de bilinmektedir.³⁹¹ O, insanlara bir şeyi emrettiği veya yasakladığı zaman, evvelâ kendi âilesinden başlardı. Âile fertlerini bir araya toplayarak onlara şöyle derdi: Şunu ve şunu yasakladım. İnsanlar sizi yırtıcı kuşun eti gözetlediği gibi gözlerler. Siz bu yasağı çiğnerseniz onlar da çiğnerler, siz korkup geri durduğunuzda onlar da böyle yapar. Allah'a yemin ederim ki, her hangi biriniz bu yasaklara uymazsa, bana yakın olduğu için ona daha fazla ceza veririm. Şimdi isteyen ileri gitsin, isteyen de geri dursun!"³⁹²

Bu yöntemden de anlaşılıyor ki, dürüstlük emredilene önce kendisinin ve ailesinin uygulamasından geçtiğini düşünmesi, yine dürüstlük nehyedilene önce kendi sonra ailesinden başlayarak uygulamaya koymaya çalışmasında yatmaktadır.

2.3.4. Güvenilirliği

Dürüstlük konusunda olduğu gibi güvenilirliği konusunda da ön plana çıkmış nadir şahsiyetlerden birisidir. Kendisine ve ailesine gönderilen hiçbir hediye olmamıştır ki onu devlet hazinesine göndermiş olmasın. Hastayken bal yeme gereği duyulduğunda çarşı pazarı aratıp bulamamış devlet hazinesinde var olan balı yiyebilmek için halkın rızasını almış ve hekimin tavsiye ettiği kadarını sadece yemiştir.³⁹³ "Bir sözünde Hiz. Peygamber mü'mini tarif ederken; 'Mü'min; insanların malları ve canları konusunda kendisine güvendiği kişidir.'³⁹⁴

³⁸⁹ Tekâsür, 102/8.

³⁹⁰ Akkoyunlu, a.g.e., s. 118.

³⁹¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, c. 10, s. 113.

³⁹² İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 266.

³⁹³ Akkoyunlu, a.g.e., s. 149.

³⁹⁴ Buhârî, İman 3; Tirmizi, İman 12.

diyerek, mü'min olan bir kişinin, başkalarının mallarına, canlarına, namuslarına zarar veremeyeceğini belirtmiştir. Müslüman; dilinden ve elinden Müslümanların selâmette kaldığı kimsedir. Muhacir de Allah'ın nehyettiğini terk edendir."³⁹⁵ şeklinde Hz. Peygamber'in dilinde yer edinen güven unsuru, sıradan bir Müslüman için bile bu derecede hassas bir unsur iken, elbette Müslümanların halifeliğini yapan onların her şeylerini emanet ettikleri halife için çok daha önemli bir kaide olacaktır.³⁹⁶

Hz. Ömer liderliğinin başında yani halife seçilir seçilmez, Müslümanları mescitte toplamış ve emanet konusunda onlara Hz. Ömer şöyle demiştir: "Doğru yaparsam bana yardım edin, yanlış yaptığımda beni düzeltin."³⁹⁷ Yaptığı icraatlardan sonra hata yaptığını, doğru davranmadığını kendince düşünenler olmuştur. Hz. Ömer, kendisi sorgulayan bir kişilikte olması nedeniyle başkaların da kendisini sorgulamasına müsaade etmiş, eleştirilen hususu muhatabına gerekçeli olarak anlatmış onu ikna etmeye çalışmıştır.³⁹⁸ Örneğin; "Câbiye'de yaptığı bir konuşmada Halid b. Velid'i komutanlıktan almasını şöyle gerekçelendirmektedir: Halid'in azline gelince; 'ben kendisine bu malları fakir muhacirler için saklamasını emretmişim. Ancak o zengin, şerefli ve güzel söz söyleyenlere verdi. Ben de kendisini azl ederek Ebu Ubeyde'yi atadım' demesi üzerine orada bulunan Ömer b. Hafs b. el-Muğire Şu karşılığı verir: 'Vallahi Ey Ömer, böyle söylemekle sen özür dilemiş değilsin. Resulullah'ın komutan tayin ettiği bir genci sen azlettin. Onun çektiği bir kılıcı sen kınına koydun. Onun diktiği sancağı sen indirdin. Ayrıca akrabalık bağını da kopardın ve amcanın oğlunu kışkırdın.' Hz. Ömer ona şu karşılığı vermiştir: Sen onun yakın bir akrabasıydın. Ayrıca yaşı da genç olduğu için amcanın oğluna kızılıyorsun."³⁹⁹ Akrabalık bağlarının dolayısıyla hakkı söylemekten çekinmeyin, doğruluğu canınız alınacak olsa bile terk etmeyiniz, hakkı tutup kaldırmayınız düsturlarıyla yetişen, kişiliğini kemale erdiren Hz. Ömer, hatayı gördüğü zaman, insanların ona emanet ettiği şeylere kendisinin görevlendirdiği bir kişinin riayet etmemesini görünce hemen harekete geçmiş, gerekli işlemleri yapmış ve insanların güvenini sarsmamıştır.

³⁹⁵ Buhârî, İman 3-4.

³⁹⁶ Çil, *Hz. Ömer'in Liderliği*, s. 49-50.

³⁹⁷ Çil, *Halife Ömer b. Hattab Devrinde Etkili Yönetim*, s. 343.

³⁹⁸ Çil, *Halife Ömer b. Hattab Devrinde Etkili Yönetim*, s. 343.

³⁹⁹ Şahin, a.g.e., s. 36 vd.

2.3.5. Yardımseverliği

Hız. Ömer Tebük seferi gibi çok zorlu ve meşakkatli olan bir sefer için bütün mal varlığının yarısını bağışlayan kişidir.⁴⁰⁰ Halife olduğu zaman da, gecesini gündüzüne katmış, kimsesiz, yoksul, fakir, darda kalmış, muhtaç durumda olan kimseler için devamlı koşturmuştur. Bir rivâyette: “Karanlık ve soğuk bir gecede Hz. Abbas (r.a.), Halife Hz. Ömer (r.a.)’i görmek için evinden çıkmıştı. Sokaklar pek ıssızdı. Az ilerde birinin kendisine doğru gelmekte olduğunu fark etti. Az sonra karşılaşip selâmlaştılar. O zaman bu gelenin Hz. Ömer (r.a.) olduğunu gördü. Ona 'gecenin bu saatinde nereye gittiğini' sordu. Hz. Ömer (r.a.), mahalleleri dolaşmaya çıkmıştı. Amacı, bir derdi olan, bir yardıma ihtiyacı olan çıkarsa, gerekeni yapmaktı. Kimsenin haberi olmadan şehrin sokaklarını dolaştılar. Derken, kenarda bir çadır gördüler. Yaklaşınca, ocak başında ihtiyar bir kadının pişmekte olan yemeği karıştırdığına tanık oldular. Çevresinde ise, küçük çocuklar "Açız!, Açız!" diye bağırip ağlıyorlardı. Kadın, hem yemeği karıştırıyor hem de 'Durun yavrularım, işte şimdi pişecek' diye küçükleri susturmaya çalışıyordu. Yemek de bir türlü pişmek bilmiyordu. Hz. Ömer (r.a.) selâm vererek içeri girdi, 'çocukların niçin ağladıklarını' sordu. Kadın: -Yavrular iki gündür aç. Hz. Ömer (r.a.) : -Onlara neden yemek vermedin? Kadın: - Yok ki, ne vereyim? Şu gördüğün tencereye su ve çakıl taşları koydum. Onları avutmaya çalışıyorum. Çocuklar ihtiyar kadının torunları idi. Anne ve babaları ölmüş, küçükler yaşlı nineleri ile yalnız kalmışlardı. Hz. Ömer (r.a.) kadına, neden durumu halifeye haber verip yardım istemediğini sorunca, karşısındakinin halife Hz. Ömer (r.a.) olduğundan habersiz kadıncağız: -Ömer bizleri düşünse kendisi gelir bizleri bulurdu, dedi. Bu sözler Hz. Ömer’i çok şaşırttı. Önündeki acıklı manzaradan kendini sorumlu ve suçlu hisseden Hz. Ömer (r.a.), kadına biraz beklemesini söyledi. Hz. Abbas (r.a.) ile birlikte çadırdan ayrıldılar. Doğruca yiyecek ambarına gittiler. Bir miktar yiyecek alarak tekrar çadıra döndüler. Hz. Ömer (r.a.) bizzat kendisinin pişirdiği yemeği birer birer çocuklara yedirdi. Sabah vakti yaklaşmıştı. Kadına ertesi gün Halifeyi görmesini söyleyerek çadırdan ayrıldılar. İhtiyar kadın kendisine yardım edenin halife Hz. Ömer (r.a.) olduğundan hâlâ habersizdi. Ertesi gün Halifeyi görmek için gittiğinde, karşısında gece kendisine yardım eden kişiyi görünce çok şaşırdı. Hz. Ömer (r.a.)’in bundan böyle kendisi ve torunlarına geçiminin sağlanacağı müjdesi ise onu çok sevindirdi. Yaşlı kadın, Hz. Ömer (r.a.)’in sorumluluk duygusu ve yardımseverliği karşısında hayran kaldı.”⁴⁰¹ Yukarıdaki örnek Hz. Ömer’in yardımseverliği bağlamında bizlere örnek teşkil etmekte ve onun bu karakterini ortaya koyma noktasında fikir vermektedir.

⁴⁰⁰ Akkoyunlu, a.g.e., s. 148.

⁴⁰¹ Çil, a.g.e., s. 45 vd.

Hz. Ömer'in yardımseverliği bireysel anlamda kalmamış, herkesin istifade edebilmesi, toplum olarak bütün işlerin kolaylaşması için bir takım kurum ve kuruluşlar kurmuş, nu sayede insanlar refaha ve feraha kavuşmuşlardır.

2.4. DAVRANIŞSAL ve SOSYAL KİŞİLİK OLARAK HZ. ÖMER

2.4.1. İnsan Hakları

Hz. Ömer hak, hukuk, adalet, eşitlik vb. konularda tarihte eşine az rastlanır bir yol izlemiş, bu konularla ilgili kural kaideler koymuş, atadığı valilere, komutanlara, kurum ve kuruluşların başındaki kişilere özellikle insan hakları noktasında bir çok uyarıda bulunmuştur. Allah'ın hakkı, komşunun hakkı, insanın hakkı, komutanın hakkı, askerlerin hakkı, gayri müslimlerin hakkı, hatta hayvanların hakkı konusunda bile gerekli hassasiyeti gözetmiş ve idarecilere de bu konuda emir ve talimatlar vermiştir. Bir rivâyette; "Sa'd b. Ebî Vakkas Mısır vâlisiydi. Mısır'ın İslâmlaştırılmasında bir de câmi yapılacaktı. Bu câmiye en uygun yer ise bir Yahûdinin yeriydi. Mısır vâlisi, Yahûdinin yerine câmi yapımına başladı. Yahûdi buna râzı olmamıştı, çâresiz bir şekilde düşünürken Müslümanlardan bir zat: 'Nedir senin bu hâlin?' diye sorar. O da: 'Bir evim vardı, başka bir şeyim yoktu. Vâli şimdi oraya câmi yapıyor. Ben ne yapabilirim? Şimdi açıkta kaldım' der. Müslüman ona der ki: 'Sen git Medine'ye... Orada Halîfe Ömer vardır. Derdini ona anlat. Senin derdine mutlaka çâre bulur.' Yahûdi daha İslâmiyet'in nasıl bir din olduğunu bilmiyordu. Medine'ye varır. Halîfe'yi sorar, ona bahçede olduğunu söylerler. Yahûdi gider bahçeyi bulur. Bakar ki, orada bir adam çalışıyor. Yanına yaklaşır: 'Ben Halîfe Ömer'le görüşmek istiyorum.', der. Ona göre hükümdarın tarlada ne işi vardı ki... Karşısındaki: 'Derdini anlat! Ömer benim.' diyerek Yahûdiyi karşılar. Yahûdi derdini anlatıp bir çâre bulunmasını söyleyince Hz. Ömer, öfkeli bir şekilde, yerden aldığı bir kemiğin (bir rivâyette bir tuğlanın) üzerine bir şeyler yazıp adamın eline verir: 'Götür bunu vâliye ver' der. Yahûdi bu yazışmadan pek bir şey anlamaz. Bundan bir şey çıkmaz der, kendi kendine... 'Çünkü bir kemik üzerindeki iki satır yazının koskoca Mısır Vâlisi'ne ne etkisi olabilirdi ki...' diye düşünür. Ama Yahûdi bu kadar büyük sıkıntılara katlanarak bu kadar yolu tepmiştir. Sonunda Mısır'a gelip, sırf denileni yapmak için, elindeki kemiği Sa'd b. Ebî Vakkas'a verir. Yahûdi o anda şaşırır. Çünkü kemikteki yazıyı okuyan vâli hayli korkmuştur, âdetâ dizleri titremeye başlar. Vâli hemen Yahûdinin evini eskisinden daha güzel bir şekilde tâmir ettirir ve Yahûdi'ye geri verir. Ayrıca, onu memnun etmek için bir miktar da yardımda bulunur. Ne olmuştur? Vâli neden bu kadar korkmuştur? Kemiğin üzerindeki iki satır yazının esrârı nedir? Hz. Ömer'in gönderdiği kemiğin üzerinde sâdece şu iki cümle yazılıdır: "Allah'a yemin ederim ki, ben Nüşrivan'dan

daha âdilimdir.”⁴⁰² Bu rivâyette de görüldüğü üzere O, gayri müslim olanların hakkı konusunda bile insan hakları bağlamında tasarrufta bulunmuş ve onun bu mağduriyetinin önüne geçmiştir. Müslümanları eziyetten ve işkenceden kurtarmak için de seferberlik ilan etmiştir. “Her bir Müslüman bireyi ne kadar önemseydiğini şu sözüyle ortaya koymuştur: Küffarın elinde bulunan bir Müslümanı kurtarmam, bana Arap yarımadasından daha değerlidir. Müşriklerin elinde bulunan her Müslüman esirin esaretten kurtulması için verilecek para Beytülmalden ödenir.”⁴⁰³

2.4.2. Eşitlik

Hız. Ömer eşitlik konusunda İslam tarihinde büyük çabalar sarf eden bir kişiliğe sahiptir. O eşitlik kavramını hakimlerin fikrine ve kararlarına nakşetmeleri ve yerleştirmeleri için yoğun mesai harcamıştır. Bir rivâyette kendisinin bizzat yaşadığı olayı şöyle anlatmaktadır: "Ubey b.Ka'b, onun aleyhine dava açmıştı. Zeyd b. Sabit'in hakimlik yaptığı ve kendisine halife olması nedeniyle saygı gösterip ayağa kalktığını görünce onu uyararak, 'Bu senin ilk adaletsizliğin' diyerek, Ubey'in yanında oturmuştur. Ubey'in delili yoktu. Ömer de iddiayı reddettiği için adet üzere davacı, Ömer'in yemin etmesini istedi. Dava edilenin Emîrül-Mü'minîn makamında olması hasebiyle, Zeyd, Ubey'den bu hakkından feragat etmesini rica etti. Bu defa hakimin taraf tutmasına canı sıkılan Ömer, tarihe geçecek şu cümleleri kurmuştur; 'Eğer senin nazarında Ömer ile herhangi bir adam eşit değillerse hakimlik makamına layık değilsin.' demiş"⁴⁰⁴ ve eşitliğe, adam kayırmamaya, üstünlerin hukukuna karşı çıkmıştır. Kavaklıoğlu cahiliye toplumunda adalet, eşitlik, hak, hukuk gibi kavramların pek de bir manasının olmadığını şu sözleriyle ispatlamaya çalışmıştır: "Cahiliye döneminin en belirgin özelliklerinden birisi insanların sahip oldukları mevki-makam, ekonomik durum ve mensubiyet gibi kriterlere göre değerlendirilmesiydi. Hız. Peygamber'in getirdiği ve uyguladığı İslam/Sünnet anlayışı, kendinden önceki tüm çarpık anlayışlara geçit vermediği gibi, insanların sırf sosyal konumlarına, mensubiyetlerine ya da inançlarına göre algılanmasını doğru bulmamış; temelde her insana insan olması nokta-i nazarından bakmayı ilke edinmiştir. Öyle ki, kimi köle ve cariyelerin İslâm'ı kabul edip herkes gibi insanca muamele görmesi, cahiliye zihniyetinin itirazına sebep olmuş; köle ve sıradan kimselerle aynı çizgide sayılmak, bu yeni anlayışı kabullenmede önemli bir engel addedilmiştir."⁴⁰⁵

⁴⁰² Temiz, "Adalet ve Hız. Ömer", s. 158.

⁴⁰³ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harac*, Çev.: Ali Özek, Hisar Yayınları, İstanbul 1973, s. 297.

⁴⁰⁴ Şibli Numanî, *Bütün Yönleriyle Hız. Ömer ve Devlet İdaresi*, Çev.: T.Y. Alp, Ankara 1993, s. 110-111.

⁴⁰⁵ Mahmut Kavaklıoğlu, Sahabe-i Kiramın İstek, Öneri ve İtirazları Karşısında Hız. Peygamber (Hız. Peygamber'in Sahabede Oluşturmak İsteddiği Özgüven), *Ekev Akademi Dergisi*, Sayı: 15, 2003, (s. 43-67), s. 44.

Allah katındaki asıl kıymet ölçüsünün takva olması gerçeğiyle birlikte,⁴⁰⁶ her insan temel hak ve özgürlükler noktasında eşit addedilmiştir.⁴⁰⁷

2.4.3. Adaleti

Kur'an'da "Allah size mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında adaletle hükmetmenizi emrediyor."⁴⁰⁸ Yine başka bir âyette; "Aralarında adaletle hükmet, şüphesiz Allah, adil olanları sever"⁴⁰⁹ buyrulmakta ve adalet müessesesinin öneminden bahsedilmektedir. "Elbette Ömer dendiğinde akla ilk gelen adalettir. Cahiliye toplumunun bu isimle anılıyor olmasının temel nedenlerinden biri toplumda siyasi sosyal ve ekonomik açıdan büyük adaletsizliklerin bulunuyor olmasıdır. Hz. Ömer'de o dönemde işleyen bu fasit dairenin bir parçasıdır. Ancak, ihtidasi sonrası Hz. Peygamber'in şu şekilde methine mazhar olmuştur: "Allah'a yemin olsun ki, şeytan sana bir caddede rastlamış olsa, seni görünce yolunu değiştirirdi."⁴¹⁰ Yani Ömer'in olduğu yerde aldatma olamaz, adaletsizlik olamaz. O, Fırat kıyısında kaybolan kuzunun mesuliyetini üstlenecek kadar adaletle vurgu yapar.

Adâlet meselesi Hz. Ömer'in üzerinde titizlikle durduğu ve asla müsamaha göstermediği en önemli konuların başında gelmektedir.⁴¹¹ Yılmaz bu konuda Ebû Yusuf'tan şu nakli yapmaktadır; Mısır valisi Amr b. el-As'ın oğlu bir gün bir müsabaka esnasında Mısır'ın yerlilerinden biri ile ilgili rivâyet Hz. Ömer'in adalet noktasındaki hassasiyetini ortaya koyma adına oldukça dikkat çekicidir: "Mısır valisi Amr b. el-As'ın oğlu bir gün bir müsabaka esnasında Mısır'ın yerlilerinden birine mağlup olur. Bunu bir türlü hazmedemez ve adama elindeki sopa ile vurur. Bu kişi halife Ömer'in adaletini duymuştur. Medine'ye gelir ve durumu Emîru'l-Müminine iletir. Hac mevsiminde Mekke'ye giden Hz. Ömer Amr b. el-As'ı ve oğlunu yargılar haksızlığına hükmeder. Kısas uygular davacı eline sopayı alarak valinin oğlunu halkın huzurunda döver. Daha sonra şu ifadeleri kullanır: "Ey Kureyş halkı! Sizin dışınızdakileri köleleriniz mi zannediyorsunuz."⁴¹² Yine kendisine dayandırılan bir rivayette Hz. Ömer şöyle buyurmuştur: "Valilerimden birisinden zulüm görüp de haberini aldığım takdirde o zulmü ortadan kaldırmamışsam ben zulmetmiş olurum."⁴¹³

⁴⁰⁶ Hucurât, 49/13.

⁴⁰⁷ Kavaklıoğlu, a.g.e., s. 44-45.

⁴⁰⁸ Nisâ, 5/58.

⁴⁰⁹ Maide, 5/42.

⁴¹⁰ Müslim, Fedâil, 22; Yılmaz, a.g.e., s. 529.

⁴¹¹ Kara, a.g.e., s. 41.

⁴¹² Ebû Yusuf, a.g.e., s. 191; Yılmaz, a.g.e., s. 529.

⁴¹³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. 3, s. 284.

Hiz. Ömer'in adaleti ile ilgili tarihi kayıtlara geçmiş önemli bir vesika olarak yerini almış Ebu Musa el.Eşari'ye yazdığı bir mektup vardır. Bu mektup, alimler ve hukukçular arasında pek ünlü olmuştur. Hiz. Ömer'in İslam'daki kadılığın esaslarını belirttiğı bu mektubu adaletle ilgili kısmı şöyledir: "Sana takdim edilen delilleri dikkatle incele ...Üzerinde iyi düşün, şunu bil ki, geçerli hale getirilmeyen bir haktan söz etmek, boşunadır. Oturuşunda, gülüşünde, konuşmada ve icraatında herkese aynı şekilde davran. Böyle yap ki, hiçbir nüfuzlu şahıs senin, taraf tutacağıın vehmine kapılmasın ve hiç bir zayıf senin adaletinden ümidini kesmesin. Öfkeli olmaktan, sıkıntı ve ıstırap vermekten, halkı rahatsız etmekten, kızgınlığın olan insanlara değişik davranmaktan sakın."⁴¹⁴ Bu verdiği direktifler, hak, hukuk, evrensel ilkelerin oluşması, keyfiyetin ortadan kaldırılması, yargının tarafsız ve bağımsızlığı konularında sonraki dönemlerde özellikle İslam Hukukçuları nezdinde büyük bir öneme haiz olmuş, yargıyla ilgili esasların belirlenip düzenlenmesi konularında bu fikirlere oldukça ehemmiyet gösterilmiştir.

"Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa adaletten ayrılmayın. Allah'a verdiğiniz sözü tutun"⁴¹⁵ Hiz. Ömer bu ayetten aldığı dersle akrabalarını, kayınbiraderi Kademe b. Mez'un'u ve hatta kendi oğlu olan Ebû Şahme'yi bile cezalandırmıştır. Oğlunun verdiği cezadan sonra yaşayamayıp öldüğü rivâyetlerde yerini almıştır.⁴¹⁶ Adalet denildiğı zaman akla Hiz. Ömer gelmektedir. 'Faruk' lakabını zaten adaletli olmasından hak ile batılı birbirinden ayırmasından almıştır.⁴¹⁷

2.4.4. Hayvan Hakları

Adalet anlayışı sadece insanlara karşı değil hayvanların haklarına karşıda olmuştur. O, hayvanlara acıma duygusuyla yaklaşmış onlara merhamet etmiş ve merhamet edilmesini de istemiştir. "Hiz. Ömer (r.a.), hayvanlara aşırı yük yüklenilmemesini emretmiş ve buna riayet etmeyenleri cezalandırmıştır. Devesine fazla yük yükleyen bir çobanı kırbaçlayıp: Devene gücünün kaldırmayacağı yükü mü yükledin ? deyip ikaz etmiştir."⁴¹⁸ Yine Hiz. Ömer hayvanların da insanlar üzerinde hakları olduğunu vurgulamış, hasta olmuş veya yaralanmış hayvanları tedavi ettirmiş,⁴¹⁹ kendi arzu ve heveslerinden dolayı hayvanların eziyete maruz kalmasını tasvip etmemiş, eziyete maruz kalan, yara ve darbe izlerinin üzerinde olduğu bir

⁴¹⁴ Muhammed Sibaî, *İslam Sosyalizmi*, Çev.: A. Niyazioğlu, İstanbul 1976, s. 150; M. Yaşar Kandemir, *"Ebu Musa el-Eş'ari" mad.*, *DİA*, c. 10, s. 191.

⁴¹⁵ En'am, 6/152.

⁴¹⁶ Numanî, a.g.e., c. 2, s. 262-263.

⁴¹⁷ Ağırakça, a.g.e., s. 110 vd.

⁴¹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. 3, s. 237.

⁴¹⁹ Sallâbî, a.g.e., s. 218.

devenin yanına yaklaşarak; "Senden dolayı hesaba çekilmekten korkuyorum." demiştir.⁴²⁰ Görüleceği üzere Hz. Ömer'in kişilik ve karakterinin şekillenmesinde, davranışlarının oluşmasında, düşünce ve fiillerinin tutarlılığında hep bir İslamî endişe taşıdığı, yaptığı her şeyi bir şekilde inandığı dinin referanslarına dayandırdığını müşahede etmekteyiz.

2.5. BİREYSEL KİŞİLİK OLARAK HZ. ÖMER

2.5.1. Liderliği

Hz. Ömer lider bir kişiliğe sahiptir. Onun Müslüman olmasının ardından gizli davetten açık davete geçilmesi, Kâbe'de açıktan açığa namaz kılınması onun liderliğinde olmuştur. Hz. Peygamber'in vefatının ardından Müslümanlara liderlik ederek Hz. Ebûbekir'i halife seçtiği, onun ardından halifelik makamına geçmesi liderlik bağlamında ne denli etkin birisi olduğunu göstermektedir. "Klasik yaklaşım modellerinin ilki olan özellikler kuramına göre; insanlar "lider olarak doğarlar, sonradan lider haline gelemeyizler". Yine bu kurama göre, "bazı insanlar doğuştan sahip oldukları birtakım üstün kabiliyet, kişisel ve fiziksel özellikler sayesinde diğerlerinden ayrılırlar."⁴²¹ Hz. Ömer de lider olarak doğmuş olarak gösterilebilir. Kabilesinde de yaşı genç olmasına rağmen lider pozisyonları verilmiş, her zaman görüşüne, fikrine değer verilmiş, direktifleri doğrultusunda hareket edilmiştir. Müslüman olduktan sonra da aynı özellikleri devam ettirmiştir. Hz. Ömer'in müstesna bir yere sahip olduğunu, İslam'a neler kattığını, halifeliğinin ne manaya geldiğini Abdullah b. Mes'ud şu sözlerle özetlemiştir: "Ömer'in Müslüman olması fetih, hicreti zafer, halifeliği rahmetti."⁴²²

Çil'e göre; "Bir Müslüman liderin Allah'a hizmet etmesi, Allah ve Peygamberi'nin emirlerine uygun davranmaktır ve güçlü bir İslami ahlâk karakteri geliştirmek zorundadır. Bu ahlâki karakter, liderin dört ruhi gelişim basamağı vasıtasıyla, onun Allah'a imanının artması şeklinde ortaya çıkacaktır: *İman, İslam, Takva ve İhsan*."⁴²³ Bütün bunların bir liderle olması zorunludur, tarihi kayıtlara bakıldığında zaman çok net görülecektir ki, tamamı Hz. Ömer'in kişiliğinde toplanmış özelliklerdir.

⁴²⁰ İbn Sa'd, a.g.e., c. 3, s. 215 vd.

⁴²¹ M. Şerif Şimşek- Tahir Akgeçici- Adnan Çelik, *Davranış Bilimlerine Giriş ve Örgütlerde Davranış*, Adım Matbaacılık, Konya 2003, s. 185; Halit Çil, *Liderlik Teorilerine Göre Hz. Ömer'in Liderliği, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, 2012, (s. 198-215), s. 202; Halit Çil, *Halife Ömer b. Hattab Devrinde Etkili Yönetim, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, 2012, (s. 331-352).

⁴²² Şimşek, a.g.e., s. 202.

⁴²³ Çil, *Hz. Ömer'in Liderliği*, s. 46-47.

Hiz. Ömer; “Yönetim işini ancak, zafiyet olmaksızın yumuşak, şiddet olmaksızın sert, israf olmaksızın cömert, cimri olmaksızın tutumlu olan bir zat yüklenir.”⁴²⁴ demiş, yine O: “Araplar kendiliğinden yürüyüp kendisini sürenin peşinden giden yumuşak huylu develere benzer. O bakımdan bu deve kendisini sürenin kendisini nereye götürdüğüne iyice baksın. Bana gelince, Kâbe'nin Rabbine yemin ederim, sizleri yolun doğrusuna iletceğim.”⁴²⁵ sözünü söyleyerek vizyonunu onlara deklare etmiş, “yapılması gereken bir şeyi bilenin varsa bunu bize bildirsin ki, inşallah o işi yapalım.”⁴²⁶ diyerek, lider izleyici ilişkisinin geliştirici yönüne dikkat çekmiştir.⁴²⁷

O, Hiz. Peygamberin zor anlarda kendine fikir danıştığı nadir sahabeler arasındadır. Örneğin ezan fikrinin Hiz. Ömer'den çıktığı ifade edilmektedir.⁴²⁸ Hiz. Ali, Onun hakkında; “Ey Müminlerin Emiri! Sen boncukların geçirilmiş olduğu bir ipe benzersin. O boncukları toplayıp bir arada tutarsın. Eğer o ip koparsa boncuklar dağılır, her biri bir tarafa gider. Sonra da bir araya getirilip toplanamazlar.”⁴²⁹ demiş, Talha b. Ubeydullah ise; “Ey Müminlerin Emiri! Tecrübe seni ferasetli kılmıştır. Bize ne emredersen onu yapmanın ötesinde başka bir şey bilmeyiz.”⁴³⁰ diyerek onun liderlik vasfına dikkat çekmiştir.

2.5.2. Saygınlığı

Hiz. Ömer ve aile efradı hem cahiliye hem de İslâm'ın hâkim olduğu süreçte saygınlığını koruyan bir ailedir.⁴³¹ Adıyoğulları kabilesine mensup olan Hiz. Ömer, kabilesi içinde saygın ve sözü dinlenen bir kimseydi. Kabilesi içindeki nüfuzu, muhabbeti öylesine kuvvetliydi ki O Müslüman olduktan sonra Bedir savaşına kabilesi Adıyoğullarından kimse Müslümanlara karşı savaşmak için gelmedi. Böyle bir şahsiyet abidesi olan Hiz. Ömer İslâm'la şereflenmesinden sonra kâinatın efendisi (s.a.s)'nin yanından bir an dahi ayrılmamış, her durumda onunla omuz omuza İslâm adına mücadelesini sürdürmüştür.⁴³²

“Gökte bir melek bulunmasın ki Ömer'e saygı duymasın. Yeryüzünde ise bir şeytan bulunmasın ki Ömer'den kaçmasın”.⁴³³ Hiz. Peygamber her daim onu taltif etmiştir. "Güneş,

⁴²⁴ Ebû Yusuf, a.g.e., s. 43; Kandehlevi, M.Yusuf, *Hayatu's-Sahâbe*, Çev.: Ali Arslan, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, c. 2, s. 82.

⁴²⁵ Taberî, a.g.e., c. 2, s. 355; İbnü'l-Esir, a.g.e., c. 2, s. 391.

⁴²⁶ Taberî, a.g.e., c. 2, s. 490; İbn Kesir, *Büyük İslâm Tarihi* (el-Bidâye ve'n-Nihâye), Çev.: Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, c. 7, s. 131.

⁴²⁷ Çil, *Liderlik Teorilerine Göre Hiz. Ömer'in Liderliği*, s. 204-206.

⁴²⁸ Buhârî, Ezan, 1.

⁴²⁹ Taberî, a.g.e., c.2, s. 523; İbn Kesir, a.g.e., c. 7, s. 179.

⁴³⁰ Taberî, a.g.e., c.2, s. 523; İbn Kesir, a.g.e., c. 7, s. 179.

⁴³¹ Kaya, a.g.e., s. 1.

⁴³² Sancak, a.g.e., s. 29 vd.

⁴³³ Buhârî, *Fedâil'u Ashâbi'n-Nebî*, 6.

Ömer'den daha hayırlı bir kimse üzerine doğmadı."⁴³⁴ demiştir. Başka bir rivâyette; "Kim Ömer'e buğz ederse bana buğz etmiş olur. Allah'ın gönderdiği hiçbir Peygamber yoktur ki, ümmeti içinde bir muhaddesi bulunmasın. Benim ümmetimin içinde de var ise, bu Ömer'dir. buyurmuş, Ashaptan birileri; 'Ey Allah'ın Resülü muhaddes ne demektir? diye sorunca; 'muhaddes: melekler kendisinin lisaniyla konuştuğu kimsedir" buyurmuştur.⁴³⁵

Ebû Saîd el Hudrî (r.a.)'den gelen rivâyete göre, Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: "Hiçbir Peygamber yoktur ki: O'nun gökten iki veziri (yardımcısı) ve dünyadan da iki veziri bulunmasın. Benim gök halkından iki vezirim; Cebrail ve Mikail'dir. Dünya halkından iki vezirim de; Ebû Bekir ile Ömer'dir."⁴³⁶ Başka bir rivayette Hz. Peygamber (s.a.v.) Hz Ömer (r.a.) hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: "Şayet benden sonra peygamber gelecek olsaydı O, Ömer b. Hattâb olurdu."⁴³⁷

Bir insanın saygınlığı onun diğer kimseler tarafından arkasından taltif edilmesinden gelir. Hele taltif eden Hz. Peygamber ise o kişi hakkında saygınlığı ile ilgili menfi söz söyleyecek kimse kalmamış demektir. Hz. Ömer hem İslam önceki hayatındaki yaşantısı ve kararlarıyla, tutarlılığı ve davranışlarında tezatlık görülmemesiyle hem de İslam sonrası hayatındaki söz, fiil, eylem ve davranışlarıyla saygın bir kişilik olarak tarihteki yerini almıştır.

2.5.3. Feraset, Basiret ve Zekası

Müslüman anlayışına göre feraset (firâset); Allah'ın, müminlere ihsan ettiği işlerin iç yüzüne vâkıf olma kuvvetidir. Basiret; İşlerin iç yüzünü görebilme, kalp gözü anlamlarına gelmektedir. Hz. Muhammed, basiretin önemini şu sözüyle özetlemiştir: "Gözü kör olan değil, basireti kör olan kimse kördür."⁴³⁸ Hz. Ömer'in olayları muhakeme ve olabilecekleri sezme gücüne en güzel örneği; Muvafakat-ı Ömer olarak adlandırılan durumlardır.

"- Bedir esirlerine yapılacak olan muamele,⁴³⁹ - Hudeybiye antlaşmasına imza konulması kararı üzerine bir anlık öfke ile fevri çıkışı,⁴⁴⁰ - Hz. Peygamber'e yönelik bireysel

⁴³⁴ Tirmizî, 6/242.

⁴³⁵ Tirmizî, 6/249; Haysemî, c. 9, s. 69.

⁴³⁶ Tirmizî, Menâkıb 20, Kara, s. 37.

⁴³⁷ Tirmizî, Menâkıb 52.

⁴³⁸ Ramuzu'l-Ehâdis, s. 362, 4 no'lu hadis; Münavi, Feyzu'l- Kadir, 5/ 355.

⁴³⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 5, s. 162-163; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Çev.: Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 2011, s. 192; Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişam, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Thk.: Ömer AbdusselâmTedmûrî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1990, c. 2, s. 280-281; Mehmet Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, Ankara Okulu, Ankara 2013, s. 258; Çil, *Halife Ömer b. Hattab Devrinde Etkili Yönetim*, s. 331 vd.

⁴⁴⁰ Taberî, *Tarih*, c. 2, s. 637; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. 2, s. 91; Sallâbî, a.g.e., s. 61; Mahmud Şit Hattâb, *Komutan Peygamber*, Çev.: Ahmed Ağırakça, Bir Yayınları, İstanbul 1988, s. 190, 332; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*,

tavırlara karşı önerisi,⁴⁴¹ - Mekke Fethi'nin hazırlıklarını Kureyş'e ihbar eden Hâtıb b. Ebî Beltea'ya tepkisi,⁴⁴² - Abdullah b. Übey'in, Benî Mustalik Gazvesi dönüşü muhacirlere dair söylemleri üzerine yaptığı öneri,⁴⁴³ - Abdullah İbn Übey'in cenaze namazının kılınmasına verdiği tepki,⁴⁴⁴ - Bedir esirlerinden şair Süheyl b. Amr'a tepkisi,⁴⁴⁵ - Mekke Fethi'nden önce Ebû Süfyan'a⁴⁴⁶ yönelik tepkisi."⁴⁴⁷

"Hz. Peygamber'in vefatını müteakip Medine toplumunda meydana gelen, devleti kimin yöneteceği kaygılarının kavgaya dönüşmeye yüz tuttuğu bir ortamda geliştirdiği çözümde görmek mümkündür. Ebu Bekir'in halife seçilmesinde Ömer'in rolü büyüktür. Hz. Muhammed'in vefatını müteakip, henüz defnedilmeden hilafet çekişmeleri başlamış ve Medineli Müslümanlar, Benî Saide Sakîfesi'nde kendi aralarından birini halife seçmek için toplanmışlardı. Bunu duyan Hz. Ömer, hemen Hz. Ebu Bekir'e gelerek: —Haydi seninle birlikte şu Ensar kardeşlerimizin yanına gidelim. dedi. Yanlarına Ebu Ubeyde b. Cerrah'ı da alarak oraya vardıklarında, Ensarla Hilafet konusunda tartıştılar. Ensar: —Biz Ensarız ve Allah'ın askerleriyiz. Sizler ise ey Kureyşliler, aramızda bulunan bir topluluksunuz. Şeklinde konuşunca Hz. Ömer konuşmak istemiş, fakat Hz. Ebu Bekir kendisini susturup sözü alıp: —Sizler hangi faziletten söz ediyorsanız, gerçekten ona sahipsiniz. Fakat Araplar bu işte ancak Kureyş'e boyun eğler ve onları tanırlar. Çünkü Kureyş Arapların hem soyca, hem de buldukları yer itibarıyla en asilleridir. Ben sizin için şu iki şahıstan birini uygun buldum. Bunlardan hangisine isterseniz ona biat edin! dedi Hz. Ömer'in ve Ebu Ubeyde b. Cerrah'ın ellerini tuttu. Fakat Ensar'ın aralarından biri kalkarak: "Sizden bir emir, bizden bir emir olsun! deyince her kafadan bir ses çıkmaya başladı. Anlaşmazlık olunca Ömer, Ebu Bekir'e: "Uzat elini, biat edeyim! dedi ve elini tutup biat etti. Sonrasında ise hem Muhacirler, hem de Ensar biat ettiler."⁴⁴⁸

Çev.: İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2011, c. 1, s. 179; Muhammed Hüseyin Heykel, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, Çev.: Vahdettin İnce, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011, s. 409.

⁴⁴¹ Taberî, *Tarih*, c. 3, s. 92; Muhammed Ebû Zehra, *Hatemu'n-Nebiyîn*, Katar 1979, s.303.

⁴⁴² Taberî, *Tarih*, c. 3, s. 49; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 6, s. 522.

⁴⁴³ Buhârî, *Kitabu'l-Menâkıb*, 8; 4 İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer en-Nemîrî, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere: Ahbâru'l-Medîneti'l-Münevvere*, Thk.: Fehîm Muhammed Şeltût, trz., c. 1, s. 352.

⁴⁴⁴ Taberî, *Tefsir*, c. 11, s. 614.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 7, s. 219; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 207; Ahmet Sezikli, *Hz. Peygamber Devrinde Nifak Hareketleri*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s. 169.

⁴⁴⁵ Taberî, *Târîh*, c. 2, s. 465; Belâzurî, a.g.e., c. 1, s. 303. İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.165.

⁴⁴⁶ İbn Abdilberr, a.g.e., s. 216; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 6, s. 537.

⁴⁴⁷ Abdurrahman Demirci, *Hz. Muhammed'in Öfke Kontrolü (Hz. Ömer'le Diyalogları Bağlamında)*, *Mukaddime*, Sayı: 2, 2014, (s. 113-139), s. 119; Çil, *Halife Ömer b. Hattab Devrinde Etkili Yönetim*, s. 331 vd.

⁴⁴⁸ İbnu'l-Esir, a.g.e., c. 2, s. 299-300; İbnu'l-Cevzî, a.g.e., s. 53-54; Çil, *Halife Ömer b. Hattab Devrinde Etkili Yönetim*, s. 331 vd

Bir insanı tanımanın kolay olmayacağını belirten Hz. Ömer, kişiyi tanımka için bazı yollar olduğunu şu sözleriyle ortaya koymuştur. Bir kişi hakkında karar verebilmek veya bir hükme varabilmek için; onunla komşuluk yapmak, onunla bir gün boyunca beraber olup ne yapıp ettiğini müşahede etmek ve onunla yolculuk yapmak⁴⁴⁹ yöntemlerini kullanmak gerektiğini vurgulamıştır.

Başka bir rivâyette; Hz. Ömer, "bir şahsın şöhreti sizi aldatmasın, onun namaz ve orucuna bakıp hakkında hüküm vermeyiniz. Bunun yerine, onun akıl ve samimiyetine bakınız"⁴⁵⁰ diyerek, namaz ve oruç gibi ibadetleri yapıp da insanları aldatan, onları haktan uzaklaştıran kişilere dikkat çekmiş bu konularda feraset sahibi olunması gerektiğini bizlere göstermiştir. Onun bu düşüncesinin kaynağı elbette ki Kur'an'ın ta kendisidir. Bakara Suresinde konuyla ilgili şöyle bir ayet bulunmaktadır: "*İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır. Allah'ın rızasını gözeterek yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekat verir. Antlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar bu vasıfları taşıyanlardır. Muttakiler ancak onlardır!*"⁴⁵¹

Buradan da anlaşılmaktadır ki, mümin feraset ve basiret sahibi olmalıdır. Kişiliğini Kur'an'dan, sünnetten, güzel örneklerden yola çıkarak kemale erdirmeye çalışmalıdır. Aksi halde kıldığı namazın, tuttuğu orucun, yaptığı ibadetlerin manası olmamaktadır.

2.5.4. Azim ve Kararlılığı

Hz. Ömer'in azim ve kararlılığı yönünün çok sağlam olduğunu aktaran Çil; "Ömer, hakkı yerine getirme hususunda son derece şiddet sahibi idi. Müslüman olmadan önce Müslümanlara karşı Kureyş'in en tehlikelisi olan Ömer, Müslüman olunca da inancını açıkça söyleme ve İslâm'ı müdafaa etmede Müslümanların en şiddetlisi olmuştur. Ömer, İslam'a girinceye kadar Hz. Peygamber ve ashabı Kâbe'nin yanında açıktan açığa namaz kılamıyorlardı.⁴⁵² Bir şeyi emrettiği veya yapılmasını yasakladığı zaman önce ailesinden başlardı. Nitekim onları bir araya toplar, yasakladığı şeyleri tembihler ve ailesinden bu

⁴⁴⁹ Sallâbî, a.g.e., s. 179 vd.

⁴⁵⁰ Numanî, a.g.e., c. 1, s. 250 vd.

⁴⁵¹ Bakara, 2/177.

⁴⁵² İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, s. 250; İbnü'l-Esir, c. 2, s. 85; Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah İbn Abdilberr en-Nemeri, *ed-Durer fî İhtisâri Meğâzî ve's-Siyer*, Thk.: Şevki Dayf, Dâru'l-Meârif, Kahire 1991, s. 190.

yasaklara uymayanlara cezasını kat kat vereceğini söylerdi."⁴⁵³ Hz. Ebu Bekir'in Ömer'i halife olarak tayin edeceği haberi duyulunca, bu durumdan endişe duyanlar oldu. Mesela; "Talha b. Ubeydullah, Hz. Ebu Bekir'in yanına gelerek: Sen, insanlara Ömer'i mi halife tayin ettin? Halbuki sen onunla birlikte olduğun halde insanların ondan neler çektiğini görüyorsun. Peki, onları Ömer'le baş başa bırakıp Rabbinle kavuşmaya giderken, Rabbine bu konuda ne cevap vereceksin! dedi. Ebu Bekir bu söze sinirlendi, hatta yattığı yerden kendisini doğrultup oturttularını istedikten sonra, Talha'ya şu cevabı verdi: 'Sen beni Allah ile mi korkutmak istiyorsun? Rabbime kavuşup bana sorduğunda, ben de senin halkının üzerine, onların en hayırlısını halife bıraktım' diye cevap vereceğim."⁴⁵⁴ demiştir.

2.5.6. Zamanında Karar Verme ve Uygulama

"Kısa sürede geniş sınırlara ulaşan İslam devleti, bu genişlemesine paralel olarak yeni ve farklı din ve kültürlerle sahip insanlarla karşılaşmış ve onları antlaşmalarla devlet hâkimiyeti altına almıştır. Bu durum, devlet gelirlerini artırması yanında birçok sorunları ve sorumlulukları da beraberinde getirmiştir. Aynı şekilde devlet kurumlaşmasının merkezinde bulunan Medine toplumunun bireyleri de sorunlarına acil çözümler beklemekteydi. Netice itibarıyla Halife Ömer'in her dairede meydana gelen problemlere pratik çözüm önerileri sunup uyguladığına tanıklık etmekteyiz. Irak, Suriye ve daha sonraları da Mısır'daki fetihler sonucu, gayri müslimler ile onların sahip oldukları topraklar, Müslümanların karşısına bir ganimet problemi olarak çıkmıştır. Hz. Ömer'in, Irak kuvvetleri komutanı Sa'd b. EbiVakkas'a yazdığı mektuptan, konuyu ve Halife Ömer'in gösterdiği hızlı çözüm bulma yolunu öğrenmekteyiz:

—Mektubun bana ulaştı. Orada, anlattığına göre, halk senden elde ettikleri ganimetleri ve Allah'ın rey' olarak ihsan ettiği malları kendileri arasında taksim etmeni istemişler. Benim mektubum sana ulaşınca meseleye nazar et ve eğil. Mal, hayvan ve eşya olarak insanların sana celp ettikleri ganimetleri topla. Onları, Müslümanlardan hazır bulunanlara bölüştür. Arazi ve nehirleri işleyicilerine bırak ki onlar umum Müslümanların atiyelerine dâhil olsun. Çünkü eğer sen onları –arazi ve nehirleri– halen orada bulunanlara taksim edersen, onlardan sonra geleceklere bir rey kalmaz. Ben sana, karşılaştığın kimseleri, harpten önce İslam'a davet etmeni emretmişim. Her kim muharebeden önce davetine icabet eder de Müslüman olursa o

⁴⁵³ İbn Sa'd, a.g.e., c. 3, s. 269; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, c. 10, s. 341; Taberî, a.g.e., c. 2, s. 568; İbn Asâkir, a.g.e., s. 44, 268; Hasan, a.g.e., c. 1, s. 316; Çil, *Halife Ömer b. Hattab Devrinde Etkili Yönetim*, s. 13 vd.

⁴⁵⁴ Taberî, a.g.e., c. 2, s. 355; İbnü'l-Esir, a.g.e., c. 2, s. 389-391; Çil, *Halife Ömer b. Hattab Devrinde Etkili Yönetim*, s. 331 vd.

kimse Müslümanlardan bir fert sayılır. Müslümanlar için zaruri olan hak ve vecibeler, onun için de tahakkuk etmiştir. Onun da İslam'da bir sehmi vardır. Her kim harp ve hezimetten sonra İslam davetine icabet ederse, o da Müslümanlardan bir ferttir. Lakin onun malı Müslümanlarındır. Zira Müslümanlar onun malını, o İslam'a girmeden önce elde etmişlerdir. İşte bu benim emrim ve sana yollanan ahdimdir.⁴⁵⁵ Tam bir icraat ve hareket adamı olan Ömer, konuşmaktan çok yapmayı tercih etmiştir. —Ben size sözle akıl verecek değilim, ancak davranışlarımla size örnek olacağım⁴⁵⁶ şeklindeki beyanıyla, çalışmanın beraberinde getirdiği dinamizmi insanlara göstermiştir. —Görüş çok, çözüm az diyerek, çözümcü bir yaklaşımla meselelere eğilip, söze amelle değer katmıştır."⁴⁵⁷

2.5.7. Strateji ve Taktik Uzmanı

"Hz. Ömer hilafeti boyunca geniş alanda üç ana cephede mücadele vermesine rağmen, ordusunun büyük başarılar kazanmasının arkasında mükemmel taktik ve talimatların yattığını görürüz. Kendisi hilafeti müddetince savaşımlara bilfiil katılmadığı halde, komutayı devamlı elinde bulundurarak asker ve komutanlarını talimatlarıyla yönlendirmiş, onları profesyonel olarak eğitmiştir. Hz. Ömer ordunun güvenliğine çok önem vermiş, savunma sırasında engel olabilecek şekilde mevzileşmeyi yasaklamıştı. Ordunun sırtını dağa vermesini, köprü veya nehir geçmemelerini isterdi. İlk zamanlar Müslümanların Acem diyarında ilerlemelerini menetmişti. Çünkü Acemlerin onlara zarar vermelerinden korkuyordu. Nitekim emrin uygulanmayıp, Köprü savaşında İslam ordusunun Fırat nehrini geçmesi sonucu mağlubiyet olmuştu. Halife, Müslümanların güvenliğinin maldan, ganimetten daha değerli olduğunu önemle vurgulamıştır."⁴⁵⁸ Hz. Ömer, Ebu Ubeyde'yi komutanlığa atayıp Halid'i görevden azlettikten sonra, Ebu Ubeyde'ye yazdığı ilk mektubunda şöyle demişti: "Sana, bâki kalacak olan ve kendisinden başka her şeyin fani olacağı Allah'a karşı gelmekten sakınmanı tavsiye ediyorum. O Allah ki, sapıklıktan kurtarıp doğru yola iletmiş, karanlıklardan çıkarıp nura ulaştırmıştır. Ben, seni Halid b. Velid'in ordusunun başına komutan yaptım. Sana layık bir şekilde onların idaresini ve komutasını yürüt. Müslümanları ganimet umuduyla ölüme sürme. Orduyu bir yere konaklatacağın zaman önce oranın örtünmesini sağla ve oraya hangi yollardan gelineceğini öğren. Sonra ordugâhını oraya kur. Bir seriyye göndereceğın zaman mutlaka meskûn mahallerin yanından gönder. Müslümanları tehlikeli durumlara düşürmekten

⁴⁵⁵ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harac*, Çev.; Ali Özek, Hisar Yayınları, İstanbul 1973, s. 57.

⁴⁵⁶ Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988, s. 435; İbn Kesir, c. 7, s. 79.

⁴⁵⁷ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, c. 10, s. 331; Çil, a.g.e., s. 19 vd.

⁴⁵⁸ Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, s. 368, 470.

sakın. Allah seni benimle, beni de seninle imtihan etmiştir. Gözünü dünyadan çevir. Kalbini dünyadan alıkoy. Senden öncekilerin helak oluşu gibi sen de helak olmaktan sakın. Sen onların nasıl düştüklerini gördün.”⁴⁵⁹

Onun hilafeti dönemi ve icraatları, Hz. Peygamber döneminde kesbetmiş olduğu karakter ve kişiliğin yansımalarının bir sonucudur.⁴⁶⁰

2.5.7. Sorumluluk Bilinci

"Fırat kıyısında kaybolan veya ölen deveden kendini sorumlu tutacak⁴⁶¹ kadar halkın can ve mal güvenliğine önem vermiş, onların dertlerine ulaşabildiği oranda bizzat kendisi çözümler sunmuş, devlet yönetiminde görevli olan insanların kendilerine herhangi bir adaletsizlik yapmamaları için onları haberli habersiz sıkı bir şekilde denetim altında tutmuştur."⁴⁶² "Hırsızlık olma ihtimaline karşı Abdurrahman ile birlikte gece kervan bekçiliği yapması,"⁴⁶³ "sıcak güneşin altında zekattan toplanmış develeri sayıp renklerini ve yaşlarını tespit etmesi,"⁴⁶⁴ "Medine'ye gelmeleri güç olan kabilelerin divan defterlerini alıp ayaklarına kadar giderek tahsisatlarını vermesi ve ölünceye kadar da böyle hareket etmesi"⁴⁶⁵ sorumluluk bilinci konusunda verilebilecek en güzel örneklerdir. "Çölde doğum yapmakta güçlük çeken bir kadına hanımını getirerek yardımcı olacak, çocuklarına azık bulamayan kadına sırtında yiyecek taşıyacak kadar sorumluluk sahibidir."⁴⁶⁶

Ömer (r.a.)'a komşu olan Abbas b. Abdulmuttalib onun hakkında sorumluluk bilinci ve insanların ihtiyaçlarını gidermedeki gayretlerini şöyle anlatmıştır; “ Ömer (r.a.)’den daha faziletli birini görmedim. Gecelerini namaz kılmak, gündüzlerinin oruç tutmakla ve insanların ihtiyaçlarını temin etmekle geçirirdi...⁴⁶⁷ diyerek sorumluluklarını yerine getirmek için azami gayret sarfettiği üzerine vurgu yapmıştır.

⁴⁵⁹ Taberî, a.g.e., c. 2, s. 355; İbn Kesir, a.g.e., c. 7, s. 35.

⁴⁶⁰ Yılmaz, a.g.e., s. 529.

⁴⁶¹ İbn Sa'd, a.g.e., c. 3, s. 284; Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, c. 2, s. 566; İbnu'l-Esir, *İslam Tarihi (el-Kâmil fî't-Tarih)*, c. 3, s. 62; Kettânî, *Hz. Peygamberin Yönetimi*, c. 1, s. 427.

⁴⁶² Çil, "Hz. Ömer'in Liderliği" s. 288-295.

⁴⁶³ İbn Sa'd, a.g.e., c. 3, s. 280; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, c. 10, s. 351; Taberî, a.g.e., c. 2, s. 567; İbnu'l-Cevzî, a.g.e., s. 69; İbn Kesir, a.g.e., c. 7, s. 223-224.

⁴⁶⁴ Taberî, a.g.e., c. 2, s. 565; İbnu'l-Esir, a.g.e., c. 3, s. 61.

⁴⁶⁵ İbn Sa'd, a.g.e., c. 3, s. 278; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 660; Taberî, a.g.e., c. 2, s. 570-571.

⁴⁶⁶ İbnu'l-Esir, a.g.e., c. 3, s. 57.

⁴⁶⁷ Sallabî, a.g.e., s. 701.

2.5.8. Özgüveni

"Hz. Ömer toplumu ilgilendiren bir konu ortaya çıkınca halkı Mescid-i Nebevî'ye çağırır, iki rek'at namaz kılındıktan sonra minbere çıkıp konuyu halka açardı.⁴⁶⁸ Halkın soru sormasına ve haklarını aramasına imkân tanır, kendisinin eleştirilmesini isterdi." Hz. Ömer'in yaptığı icraatlardan sonra hata yaptığını, doğru davranmadığını kendince düşünenler olmuştur. Hz. Ömer, kendisi sorgulayan bir kişiliktir ve neredeyse sorgulamadığı bir varlık veya nesne bulunmamaktadır. Başkaların da kendisi gibi sorgulayıcı olmalarını istemiş ve kendisinin de sorgulamasına müsaade etmiştir. Kendisiyle ilgili eleştirilen bir husus olunca, onu muhatabına gerekçeli olarak anlatmış onu ikna etmeye çalışmıştır.⁴⁶⁹ Örneğin; "Câbiye'de yaptığı bir konuşmada Halid b. Velid'i komutanlıktan almasını şöyle gerekçelendirmektedir: 'Halid'in azline gelince; ben kendisine bu malları fakir muhacirler için saklamasını emretmiştim. Ancak o zengin, şerefli ve güzel söz söyleyenlere verdi. Ben de kendisini azl ederek Ebu Ubeyde'yi atadım' demesi üzerine orada bulunan Ömer b. Hafs b. el-Muğire Şu karşılığı verir: 'Vallahi Ey Ömer, böyle söylemekle sen özür dilemiş değilsin. Resulullah'ın komutan tayin ettiği bir genci sen azlettin. Onun çektiği bir kılıcı sen kınına koydun. Onun diktiği sancağı sen indirdin. Ayrıca akrabalık bağını da kopardın ve amcanın oğlunu kıskandın.' Hz. Ömer ona şu karşılığı vermiştir: 'Sen onun yakın bir akrabasıydın. Ayrıca yaşın da genç olduğu için amcanın oğluna kızılıyorsun.' demiştir."⁴⁷⁰

Bu örnekten de başka nice örneklerden de anlaşılacağı üzere Hz. Ömer özgüven sahibi, kişilikle ilgili birçok meziyetin yanına özgüven faktörünü de eklemiş, bu konuda tarihe mal olmuş bir şahsiyettir.

2.5.9. Hitabeti

Hz. Ömer'i cahiliye toplumundaki özellikleri ile tanımlarken, o anda meşhur olan şecere ilmi, askerlik, spor ve hitabet konularında da mahir biri olarak gösterilmektedir. Şiire en çok meyil salan halifedir. Neredeyse her konu hakkında şiir yazmaya gayret etmiştir. O şiirin cahiliye Arapları arasında en sahih görülen ilimlerden biri olduğunun farkında olarak biliyor ve bu yüzden onlara cevap niteliğinde şiirle çok meşgul oluyordu. O şiirlerini yazarken ve okurken İslam'ın teşvik ettiği ve tabilerine de uymalarını söylediği şekilde, hakka ve hakikatelere işaret eden, üstün ahlakî özellikleri tasvir eden şiirler kaleme almıştır. İslâmî ve

⁴⁶⁸ Taberî, a.g.e., c. 1, s. 2574.

⁴⁶⁹ Çil, *Halife Ömer b. Hattab Devrinde Etkili Yönetim*, s. 343.

⁴⁷⁰ Şahin, a.g.e., s. 36 vd.

ahlakî değerlerle çelişen şiirlerinden kaçınılması gerektiğini vurgulamış, bu konuda da sert tavrını herkese göstermiştir.⁴⁷¹ Hz. Ömer düzgün ve fasih bir Arapçanın kullanılmasından zevk almış, yanlışların olmaması için büyük özen göstermiştir. Onun nazarında dil hatalarına yer yoktur. Eğer bir eserde dil hatası varsa onun reddedilmesi için bunu yeterli görmüş, hatta bu hatalardan dolayı cezalar bile verdiği rivâyet edilmiştir.⁴⁷² Düzgün bir Arapça'nın kullanılabilmesi için; Lafızların uyum içinde olması, gereksiz sözlerin olmaması,⁴⁷³ dilin karışıklıktan uzak olması, sözün açık ve net olması, lafızların manaları ortaya koyacak miktarda olması, sözü güzel şekilde yerli yerinde kullanılması ve lafızların güzel şekilde taksim edilmesi için gerekli hassasiyeti göstermiş ve her dili kullanan kişinin de bu kurallara uyması konusunda kural ve kaideler belirlemiştir.⁴⁷⁴ Cahiliye vaktinde Kureyş'in ona elçilik vazifesi verdiği yukarıda zikredilmişti. Elçilik vazifesi sıradan herkese verilen bir görev değildir. Elçilik görevini sürdürebilmesinin ve oraya seçilebilmesinin çok zor şartları vardır, bu şartlarından en önemlisi hitabettir. Onun hitabeti düzgün olmasa kendisine bu vazife kesinlikle verilmezdi. Elçilik görevi için; feraset, hitabet, karar verebilme yetisi, zeka vb. birçok bilişsel özellik gerekmektedir. Hz. Ömer'in, "Züheyr, Nâbiga ve Abde gibi tanınmış şairlerin şiirlerini gençliğinden beri dikkatle dinlediği rivayet edilmekte, bunları okuduğu, birçoğunu ezberlediği, halifeliği döneminde kabilelere ait divanların derlenmesini istediği bilinmektedir. Onun bu şiirlerden bestelenmiş şarkıları dinlemeyi sevdiği ve, 'Şarkı yolcunun azığı cümlesindedir' dediği nakledilmektedir.⁴⁷⁵ Babasından ensâb bilgisini öğrenen Hz. Ömer güzel yazı yazar ve güzel konuşurdu. Onun Hz. Ebû Bekir ile birlikte Kureyş'in en fasih konuşanları arasında yer aldığı, Kur'an'ın kıraat ve imlâsına itina gösterilmesini, Arap dilinin iyi öğrenilmesini ve doğru konuşulmasını istediği kaydedilmektedir."⁴⁷⁶

Hatiplik özelliği, dili doğru kullanma, az sözle çok şey ifade etme özelliği Hz. Peygamber'in cevâmiu'l-keîm özelliğinden ileri gelmekte ve Allah vergisi olarak nitelendirilmektedir. Hz. Ömer de bu konu da Hz. Peygamber'i örnek almış, insanları ikna etme, onlara karşı sözle mücadele etme, dilin ilmî özelliklerinden faydalanarak cahili Araplara ders verebilme özelliğine sahip olmuştur. Hz. Ömer'den bahsederken onun iyi bir hatip olduğunu ve bu özelliğiyle nam saldıgını söylemeyen kaynak bulunmamaktadır.

⁴⁷¹ Sallâbî, a.g.e., s. 254 vd.

⁴⁷² Sallâbî, a.g.e., s. 263 vd.

⁴⁷³ Dârimî, *Sünen*, c. 1, s. 9.

⁴⁷⁴ Sallâbî, a.g.e., s. 265 vd.

⁴⁷⁵ el-Kettânî, a.g.e., c. 2, s. 202-204.

⁴⁷⁶ Sallâbî, a.g.e., s. 252 vd.

SONUÇ

Kişilik; bir insanın bütün ilgi, tutum, yetenek, konuşma tarzı, dış görünüş ve çevreye uyum biçimini içeren davranış yumağıdır. Kişilik, bireyin iç ve dış çevresiyle kurduğu, diğer bireylerden ayırt edici, tutarlı ve yapılaşmış bir ilişki biçimidir. Kişilik, bir kültür içerisinde şekillenir. Bu bakımdan kişiliğin oluşumunu etkileyen birçok unsur bulunmaktadır. Bunlardan biri de dindir. Din, ilk insan ile var olmuş, her toplum ve kültürde varlığını günümüze kadar sürdürmüş bir olgudur. Din Psikolojisi açısından Hz. Ömer'in kişiliğinin incelenmesi de dinin Hz. Ömer'in kişiliğine etkisi olup olmadığı hakkında bir kanaate varmak için yapılmıştır. Kişilik oluşumunda ailenin, biyoojik/kalıtımsal özelliklerin payı olduğu gibi, çevrenin, eğitimin, sosyalleşme sürecinin, mevcut durumsal faktörlerin, kültürel faktörlerin ve dinî faktörlerin etkisinden söz etmek mümkündür. Din psikolojisi alanında yapılan incelemelerde tarihten günümüze insan kişiliğinin oluşumunda, kişiliği etkileyen faktörler arasında din faktörünün eklenmediğini, kuramlar oluşturulurken dinin gözardı edildiğini müşahade ettik. Avrupa ve ABD'deki bilim adamlarının din faktöründen bahsetmedikleri bahsedenerinde bunu birkaç sayfa veya birkaç cümleyle geçıştirdikleri gözlemlenmiştir. Oluşturulan kuramlar ve kişiliği etkileyen faktörler arasında dinin özellikle de İslam kültür ve medeniyetindeki şahsiyetlerin araştırılmadığını ve bu alanda bir boşluğun olduğu gerçeğiyle baş başa kaldık.

Bu bağlamda İslam tarihine kişiliği ve karakteri ile damga vurmuş hem cahiliye döneminde hem de Müslüman olduktan sonra adından çok söz ettirmiş kişilerden biri olan Hz. Ömer'i ve onun kişiliğinin Din psikolojisi açısından incelemenin bu boşluğu kapatma noktasında bir gayret sarf etmenin yerinde olacağını düşündük.

İslâm'ın ikinci râşid halifesi kabul edilen Hz. Ömer, Fil olayından on üç sene sonra Mekke'de dünyaya gelmiş, soyu, Hz. Peygamber (s.a.v.) soyu ile baba tarafından dokuzuncu göbekte Ka'b'ta birleşir. 'Adiy oğulları kabilesine mensubtur. Cahiliye döneminde dahi okuma yazma bilen az sayıda kişilerden biri olması, Mekke şehir devletinin elçilik görevini yürütmesi, siyasi ve fizikî bakımdan önemli bir güce sahip olması Hz. Ömer'in öne çıkan vasıfları olduğunu gördük. Cahiliye döneminde müşrikler tarafından da önemsenen bir şahsiyet olan Hz. Ömer, İslâm ile şereflendikten sonra gösterdiği üstün performans ile tarihi bir şahsiyet olmayı hak etmiştir. O Müslüman olduktan sonra sürekli Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanında olmuş ve sert mizacını İslam'ı ve Müslümanları korumak için müşriklere karşı kullanmıştır.

Bireysel olarak Hz. Ömer'in Müslüman olmadan önceki hayatına bakıldığında, Cahiliye döneminin genel özellikleri çerçevesinde davranış göstermiştir. Ancak bariz şekilde

kendini geliştirmesiyle, toplumda saygın bir yer edinmiştir. Cesur, sportif, zeki, girişimci ve çalışkan bir insan olması, onu cahiliye donemi kadar, halifelik zamanında da etkili kılmıştır.

Hız. omer'in hayat çizgisi, İşlam'ın ruhlarda meydana getirdiği köklü değişimin en somut bir şekilde ifadesidir. Bir tarafta cahiliye adetlerine boyun eğme, fakat bunun yanında bireysel onurunu koruma noktasında ön planda olma, yani cahiliye devrinde de samimi bir müşrik olma noktasında kişiliğiyle tezat yaşamamaktadır. Müşlüman olduktan sonra da İşlam'ın genel prensiplerini rehber edinerek söz, fiil ve davranışlarda bulunan bir kişiliğe bürünmektedir.

Kişilik özellikleriyle ilgili, karakter, huy, mizaç, benlik, özgüven, tutum, yatkınlık ve yetenekleri bağlamında cahiliye devrindeki omer'le Müşlüman olan Hız. omer arasında bir fark bulunmamaktadır. Kişiliği değişmemiş, kişiliği ile ilgili temel değer ve yaklaşımlarının yön değiştirdiğini söyleyebiliriz. Eskiden putlara ve atalarının dinine sayđı gösteren Hız. omer, Müşlüman olunca İşlam'a, Müşlümanlara Kur'an'a, Kutsallara sayđı göstermiştir. Yine sert ve katı olan Hız. omer, Müşlüman olmadan önce de sertti ve katı kuralcıydı, Müşlüman olduktan sonra da. Fakat Müşlüman olmadan önceki sertliği, öfkesi, sinirlenmesi, asabiyeti mü'minlere, Allah ve Peygamber'i hiçbir korku ve endişe gözetmeksizin ve hiçbir baskıya boyun eğmeksizin karşı koyan Müşlümanlara ve onların kutsallarına karşı iken, Müşlüman olduktan sonra bu yön değiştirmiş ve siniri, öfkesi, sertliği vb. gibi kişilik özelliklerini kafirlere, onların kutsallarına, onlarla mücadeleye yönlendirmiş, Müşlümanları savunmaya geçmiştir.

Cahiliye döneminde edindiği bilgi, birikim, üstün özellikler, liderlik, sayđınlık, feraset, zeka, azim ve kararlılık, zamanında karar verebilme, sorumluluk, özgüven hitabet vb. gibi bireysel kişiliği ile ilgili özelliklerini Müşlümanlara karşı kullanıyorken, Müşlüman olduktan sonra, müşriklere, kafirlere, münafıklara, zulmedenlere vb. karşı kullanmıştır.

Dinin elbette ki Hız. omer'e kattığı, din onun kişiliğini ve karakterini bir çok noktada etkilemiştir. Dinsel bilgi, birikim ve örnek aldığı Hız. Peygamber sayesinde söz, fiil ve davranışlarının şekillendiğini söylemek mümkündür. İnsan hakları, hayvan hakları, eşitlik, adalet, nezaket, dostluk, güvenilirlik, olgunluk vb. birçok noktadaki bütün olumlu görülen, beğenilip takdir edilen davranışlarının altında dinsel bir motif olduğu görülmektedir. Cahiliye vaktinde de atalarının dininin etkisi altında ve tutum ve davranışlarını etkilemektedir. Bunu Hız. Peygamber'i kendi kutsallarına sayđı göstermediği ve başka bir dine insanları çekmeye çalıştığı için öldürmek için ısrar etmesinden ve bu vazifeyi bizzat almasından anlayabiliyoruz.

Bu bağlamda şunları söyleyebiliriz ki; Hız. omer fiziksel/biyoljik açıdan karakterinde ve mizacında bir değişiklik olmamış, sert ve katı kimliğinden herhangi birşey kaybetmemiş fakat bu kişilik özelliklerinin yönü inananlardan müşriklere, kafirlere, münafıklara ve

zalimlere evrilmiştir. Din Hz. Ömer'in kişiliğini ve davranışlarını etkileme noktasında cahiliyede de Müslüman olduktan sonra da büyük derecede etkin olduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

- A. Akto, “*Kişilik Oluşumunda Dinin Rolü*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2005.
- Abay, Ahmet, *Kur’an’da Kişilik Eğitimiyle İlgili İlkeler*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2011.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm es-San’ânî, *el-Musannef*, Beyrut 1970.
- Ağırakça, Ahmed, *Hz. Ömer*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004.
- Akagündüz, N., *İnsan Yaşamında Özgüven Kavramı, Ümraniye Rehberlik ve Araştırma Merkezi Müdürlüğü Yayınları*, Sayı:1, İstanbul 2006.
- Akkoyunlu, Adil, *Hz. Ömer*, Çıra Yayınları, İstanbul 2013.
- Alfred Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, (Çev. K. Şipal), Say Yayınları, İstanbul 2004.
- Alfred, Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, (Çev. Ayda Yörükân), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1994.
- Altinköprü, Tuncel, *Şahsiyet Analizi*, Hayat Yayınları, İstanbul 1999.
- Apaydın, Halil *Kişilik Özelliklerinin Dinî Tutum ve Davranışlara Etkisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 2001.
- Armaner, Neda, *Din Psikolojisine Giriş*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1980.
- Arthur S. Reber, *Dictionary of Psychology*, PenguinBooks, London 1985.
- Arthur T. Jersild, *Çocuk Psikolojisi*, Çev.: Gülseren Günce, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1979.
- Atkinson Rita L., Richard C. Atkinson and Ernest R. Hilgard, *Psikolojiye Giriş I*, (Çev. Kemal Atakay, Mustafa Atakay ve Aysun Yavuz), Sosyal Yayınları, İstanbul 1995.
- Aydın, Ayhan, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2003.
- Ayhan, Halis, *Eğitim Bilimlerine Giriş*, Şule Yayınları, İstanbul 1995.
- Azimli, Mehmet *Siyeri Farklı Okumak*, Ankara Okulu, Ankara 2013.
- Bakırcıoğlu, Rasim, *Ansiklopedik Psikoloji Sözlüğü*, Anı Yayınları, Ankara 2006.
- Başaran, İbrahim Ethem, *Eğitim Psikolojisi*, Kadioğlu Matbaası, Ankara 1994.
- Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. Hasan b. Ali, *Delâilü'n-Nübüvve*, Kahire 1969.
- Bilgiseven, Âmiran Kurtkan, *Genel Sosyoloji*, İstanbul 1982.
- Bilgiz, Musa, *Kur’an Açısından Vicdan ve Değeri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2007.
- Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, “Hümanist Psikoloji”, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2000.

Buladı, Kerim, Kur'ân'ın (Mümin) Kişilik ve Karakter İnşasındaki Metodolojisi, *Uluslararası Kişilik Ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu*, Ordu 2016, (s. 497-530).

Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Thk.: Abdusselam Muhammed Harun, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1998.

Cengil, Muammer, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi I. Sınıf Öğrencilerinin Benlik Saygısı Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009/1, c. 8, Sayı: 15, (s. 77-102).

Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Ekin Yay., Ankara, 1996.

Charlotte, Bühler, *Psychologie im Leben Unserer Zeit*, Droemer Knauer, München 1980.

Crawford-Burnham: Forecasting College Achievement. A Survey of Aptitude Tests for Higher Education, I. New Haven, Yale University Press, 1946.

Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1993.

Çamdibi, Hasan Mahmud, *Din Eğitiminin Temel Meseleleri*, İFAV, İstanbul 1994.

Çeçen, A. Rezan, "Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Doyumunu Yordamada Bireysel Bütünlük (Tutarlılık) Duygusu, Aile Bütünlük Duygusu ve Benlik Saygısı", *Eğitimde Kuram ve Uygulama*", Çanakkale 2008, c. 1, Sayı: 4, (s. 25-26).

Çil, Halit, "Hz. Ömer'in Liderliği", Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.

Çil, Halit, Halife Ömer b. Hattab Devrinde Etkili Yönetim, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, 2012, (s. 331-352).

Çil, Halit, Liderlik Teorilerine Göre Hz. Ömer'in Liderliği, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, 2012, (s. 198-215).

Çil, Halit, *Ömer'i Arayan Yüzyıl-Hz. Ömer'in Liderlik ve Yöneticilik Özellikleri*, Timaş Yayınları, Ankara 2017.

David, Krech-Richard, S. Crutchfield, *Sosyal Psikoloji*, Çev.: Erol Güngör, Ötüken Yayınları, İstanbul 1980.

Demirci, Abdurrahman, Hz. Muhammed'in Öfke Kontrolü (Hz. Ömer'le Diyalogları Bağlamında), *Mukaddime*, Sayı: 2, 2014, (s. 113-139).

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. İshak el-İsfahanî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Beyrut 1967.

Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harac*, Çev.: Ali Özek, Hisar Yayınları, İstanbul 1973.

el-Hudurî, Muhammed, *Nuru'l-Yakin fi Sîreti Seyyidi'l-Murselîn*, Thk.: Ali Abdulmecid Ebu'l-Hayr, Dâru'l-Hayr, Beyrut 1996.

el-İsfahanî, Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshak, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Beyrut 1967.

el-İsfehânî, er-Râğıb, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l Kur'ân*, (Thk. Muhammed Halîl Aytânî) Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 2001.

en-Nemerî, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh İbn Abdilberr, *ed-Durer fî İhtisâri Meğâzi ve's-Siyer*, Thk.: Şevki Dayf, Dâru'l-Meârif, Kahire 1991.

en-Nisâbûrî, Hakim, Ebu Abdiilah Muhamed b. Abdillâh, *el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn*, Riyad, tsz.

Erden, Münire, *Eğitim Psikolojisi, Gelişim-Öğrenme-Öğretme*, Arkadaş Yayınları, Ankara 1998.

Erikson, H. Erik, *İnsanın Sekiz Çağı*, Çev.; T.B.Üstün, V. Şar, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1984.

F. J. Bruno, *Psikoloji Tarihine Giriş*, Çev.: Nesrin Hisli, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1982.

Faruk Mecdi Lavî, *el-İdâretü'l İslâmiyye fi Ahdi Ömer b. Hattâb*, Lübnan 1998.

Fayda, Mustafa, "Faruk" md. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 7, İstanbul 1995, (s. 176-177).

Fayda, Mustafa, "Ömer" md., *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 34, İstanbul 2007, (s. 44-51).

G. Dwelshauvers, *Psikoloji*, Çev: Mustafa Şekip Tunç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1952.

G. S. Reynolds, *Edimsel (Operant) Şartlamaya Giriş*, (Çev. İffet Dinç), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1977.

Gordon W. Allport, *Personality a Psychological Interpretation*, New York: Holt. Allport, G. W. (1961).

Gündoğdu, Yusuf Bahri, Psikanalitik Kişilik Kuramlarına Göre Gelişim ve Değişimin İmkânı, *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, Sayı: 11, 2017, (s. 373-404).

Güney, Salih, *Davranış Biçimleri*, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara 1997.

Güney, Salih, *Davranış Bilimleri*, 4. bs., Nobel Yayınları, Ankara 2008.

Gürses, İbrahim, *Dindarlık ve Kişilik*, Emin Yayınları, Bursa 2010.

Gürün, O. A., *Psikoloji Sözlüğü*, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1991.

Hall, C. S., Lindzey, G., Campbell, J. B., *Theories of Personality*, John Wiley&Sons, Inc, New York, 1997.

Hallahmi Beit-B. ve Michael Argyle, "Yaş ve Din", Çev.; Abdurrahman Kurt, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4, Bursa 1992.

Hasan, İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, (tre. İsmail Yiğit ve dğr.) istanbul: Kayıhan Yayınları, 1991.

Hasan, İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, Çev.: İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2011.

Haydar, Fuad, *eş-Şahsiyetü fi'l islam ve Fi'l Fikri'lĞarbi*, Beyrut 1990.

Heykel, Muhammed Hüseyin, *H. Muhammed'in Hayatı*, Çev.: Vahdettin İnce, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011.

Heysemî, Nuruddin Ali b. Ebî Bekr, *Mecmau'z-Zevâid ve Menbâu'l-Fevâid*, Beyrut 1967.

Hökelekli, Hayati, *Psikolojiye Giriş*, Düşünce Kitabevi Yayınları, Bursa 2008.

Ibn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah, *el-İmâme ve 's-Siyase*, Beyrut 1986.

İbn Abdilberr, en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddin Yusuf b. Abdillâh, *el-İstiâb fi Mâ'rifeti'l-Ashâb*, Kahire tsz.

İbn Asâkîr, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hüseyin b. Hibetullah b. Abdillâh, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, Thk.: Ömer b. Ğarrame el-Ömerî, Dâru'l-Fıkr, Beyrut 1997.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, Kahire 1939.

İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Thk.: Ömer Abdusselâm Tedmûrî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1990.

İbn Kesir, *Büyük İslam Tarihi* (el-Bidâye ve'n-Nihâye), Çev.: Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.

İbn Kuteybe Ebû Muhammed Abdullah,, *el-İmâme ve's-Siyase*, Beyrut 1997.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed ez-Zührî, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, Thk.: Ali Muhammed Amr, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 2001.

İbn Sa'd, Ebu Abdillâh Muhammed ez-Zühri, *et-Tabakâti'l-Kübra*, Beyrut 1960.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer en-Nemîrî, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere: Ahbâru'l-Medîneti'l-Münevvere*, Thk.: Fehîm Muhammed Şeltût, trsz.

İbnu'l-Esir, *İslam Tarihi (el-Kâmil fi't-Tarih)*, Çev.: M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul 1985.

İbnü'l Merzubân, *Hadislerde Mürüvvet*, Çev.: Yusuf Eğinç, Ocak Yayınları, Ankara 2009.

İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ali b. Muhammed, *Üsdü'l-Ğâbe fî Mâ'rifeti's-Sahâbe*, Kahire 1970.

İnanç, Banu Yazgan&Yerlikaya, Esef Ercüment, *Kişilik Kuramları*, Pegem Akdemi, Ankara 2012.

Jerry M. Burger, *Kişilik*, (Çev. İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.

John B. Watson, *Behaviorism*, The University of Chicago Press, Chicago&London 1963.

Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *İnsan ve İnsanlar*, Evrim Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 1992.

Kandehlevi, M.Yusuf, *Hayatu's-Sahâbe*, Çev.: Ali Arslan, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.

Karaca, Faruk, *Dinî Gelişim Teorileri*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2007.

Karaca, Faruk, Din Psikolojisinde Metot Sorunu ve Bir Dindarlık Ölçeğinin Türk Toplumuna Standardizasyonu, *Ekev Akademi Dergisi*, C. 3, Sayı: 1, 2001, (s. 187-201).

Karaca, Faruk, Dindarlığın Fonksiyonelliği Üzerine, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Sayı 6/16, 2003, (s. 75-85).

Karaca, Faruk, Dinî Pratikler, Nefs Muhasebesi ve Allah Şuuru, *Ekev Akademi Dergisi*, C. 1, Sayı: 4, 1999, (s. 113-121).

Karaca, Faruk, İsmail Hakkı Aydın'ın Şiirlerinde Allah-Alem-İnsan ve Aşk Psikolojisi, *Ekev Akademi Dergisi*, Sayı: 21, 2004, (s. 101-119).

Karaca, Faruk, Kader Algısı Ruh Sağlığı Üzerine Empirik Bir Araştırma-Farklı Kader Algılarının Psikoterapik Değeri Üzerine-, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C: 19, Sayı: 3, 2006, (s. 479-490).

Karacoşkun, Mustafa Doğan, Fromm'un Hümanistik Psikoloji Kuramı Bağlamında Peygamber Kıssaları, *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 7, Sayı: 3, 2010 (s. 73-108).

Karacoşkun, Mustafa Doğan, Sambur, Bilal, Horozcu, Ümit, Yılmaz, Sema, Yüksel, Şule, *Din Psikolojisi El Kitabı*, Grafiker yayınları, Ankara 2013.

Karakaya, Semra, *Dindarlık ve Kişilik Arasındaki İlişki*, Allport ve Fromm'un Karşılaştırmalı Analizi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana 2008.

Kasapoğlu, Abdurrahman, *Kur'an'da Kişilik Psikolojisi*, İzci Yayınları, İstanbul 1997.

Katipoğlu, Bedri, Din Psikolojisi Açısından Kişilik ve Karakter Analizi, *Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, C: 5, Sayı: 23, 2012, (s. 341-348).

Katipoğlu, Bedri, İnsandaki Zihinsel Yetenekler Ve Bazı Zihinsel Bozuklukların Oluşmasında Ve Tedavisinde Dinî Değerlerin Önemi, *Diyanet İlmi Dergi*, C. 48, Sayı: 4, 2012, (s. 105-116).

Kavaklıoğlu, Mahmut, Sahabe-i Kiramın İstek, Öneri ve İtirazları Karşısında Hz. Peygamber (Hz. Peygamber'in Sahabede Oluşturmak İsteddiği Özgüven), *Ekev Akademi Dergisi*, Sayı: 15, 2003, (s. 43-67).

Kavas, Erkan, Dini Tutum-Stresle Başa Çıkma İlişkisi, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı; 37, 2013, (s. 143-167).

Kaya, İsmail, *Hz. Ömer ve Ailesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2013.

Kaya, Mevlüt, Ailede Anne-Baba Tutumlarının Çocuğun Kişilik ve Benlik Gelişimindeki Rolü, *Ondukuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 1997, Sayı: 9, (s. 193-204).

Kettânî, *Hz. Peygamberin Yönetimi*, Çev.: Ahmet Özel, İz Yayınları, İstanbul 2003.

Kılıççı, Yadigar, *Okulda Ruh Sağlığı*, 2. Bs., Anı yayıncılık, Ankara 1992.

Koç, Bozkurt, *Ergenlikte Benlik Gelişimi ve Din*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bil. Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2003.

Köknel, Özcan *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1985.

Kulaksızoğlu, Adnan, *Ergenlik Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999.

Kurtdaş, M. Çağlar, Üstün Yetenekliler ve Üstün Yeteneklilerin Eğitiminde Bilim ve Sanat Merkezleri (Malatya Bilim ve Sanat Merkezi Örneği), *Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, C. 5, Sayı: 10, Ankara 2012, (s. 151-181).

Lawrence A. Pervin, *Personality Assesment and Research*, NewYork,: John Wilwy&Sons Inc., 1970.

Mahmud Şîr Hattâb, *Komutan Peygamber*, Çev.: Ahmed Ağırakça, Bir Yayınları, İstanbul 1988.

Mary Jo Meadow ve Richard D.Kahoe, *Psychology of Religion, Religion in Individual Lives*, New York 1984.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi, *Dindarlarda ve Dindar olmayanlarda Kişilik Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*,(Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1999.

Mu'nis, Hüseyin, *Târîhu Kureyş*, Dâru's-Suûdiyye, Medîne, trz.

Muharrem Ergin, *Hayat Büyük Türk Sözlüğü*, Hayat Yayınları, İstanbul ts. s. 666.

Onur, Bekir, *Gelişim Psikolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara 1995.

Ozankaya, Özer, *Toplumbilime Giriş*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1979.

Özbydar, Sabri, *Eşik-Altı Tembihlere Reaksiyon ve Şahsiyet Faktörleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Baha Matbaası İstanbul 1964.

Özdoğan, Öznur, “Kendini Gerçekleştirme Açısından İnsan-Din İlişkisi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 37, Ankara 1998.

Özer Çetin, Hasan Basrî Çantay'ın Kişiliği, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır 2010/2, c. 12, sayı: 2, (s. 1-31).

Özgür, İbrahim N., *Ailede Okulda Çocuk ve Gencin Ruh Sağlığı*, Gülek Matbaası, İstanbul 1972.

Özmenler, K.Nihat *Antisosyal Kişilik Bozukluklarında Suç Örüntüsüne Göre, Psikososyal Özelliklerin İncelenmesi*, Tıpta Uzmanlık Tezi, Gülhane Askeri Tıp Akademisi, Ankara 1995.

Öztabağ, Lütfi, *Psikolojide İlk Adım*, İnkılap ve Aka Yayınları, İstanbul 1983.

Öztürk, Faruk, “İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Felsefesinde İman ve Ahlak Kavramı”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 41, Sayı: 1, Ankara 2008.

Palabıyık, M. Hanifi, Hz. Ömer'in Müslüman Oluşu, *Ekev Akademi Dergisi*, Sayı: 37, 2008, (s. 137-148).

Paul Guillaume, *Psikoloji*, Çev: Refia Şemin, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1970.

Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Aksiseda Matbaası, Samsun 2000.

Pişkin, Metin, *İlköğretimde Rehberlik*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2003.

Ramazanoğlu, M. Sâmi, Hz. Ömeru'l-Fâruk, Erkem Yayınları, İstanbul 2013.

Ramazanoğlu, M. Sâmi, Hz. Ömeru'l-Fâruk, Erkem Yayınları, 2013, s. 158-160.

Refia, Uğurel Şemin, *Gençlik Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1992.

Sallâbi, Muhammed Ali, *II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, Ravza Yayınları, İstanbul 2008.

Sallâbi, Muhammed Ali, *Sîretu Emiru'l-Mü'minîn Ömer İbnü'l-Hattâb*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 2007.

Sarıçam, İbrahim - Erşahin, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3. baskı, Ankara 2013.

Sarıçam, İbrahim, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002.

Sert, Hüseyin Emin, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, Bilge Yayınları, İstanbul 2004.

Sezikli, Ahmet, *Hz. Peygamber Devrinde Nifak Hareketleri*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013.

Shelley E. Taylor ve Letitia Anne Peplau, *Sosyal Psikoloji*, Çev.: Ali Dönmez, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007.

Sırma, İhsan Süreyya, *İslami Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1990.

Sibaî, Muhammed, *İslam Sosyalizmi*, Çev.: A. Niyazioğlu, İstanbul 1976.

Soyalan, Mehmet Yaşar, *Elmalılı Tefsirinde Kur'ani Terimler ve Deyimler*, Ağaç Yayınları, İstanbul, 2003.

Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir, *Târîhu'l-Hulefa*, (Thk.: Komisyon) Dâru's -Sekâfe, Lübnan trz.

Şahin, Adem, Ergenlerde Dindarlık-Benlik Saygısı İlişkisi, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 19, Konya 2005, (s. 177-797).

Şahin, Davut, *Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Yorum Yöntemi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.

Şentepe, Ayşe-Güven, Metin, *Kişilik Özellikleri ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:XVII, Sayı: 31 (Haziran 2015), (s. 27-44).

Şentürk, Hasan, *Din psikolojisi*, Esra Yayınları, İstanbul 1997.

Şimşek, M. Şerif-Akgemci, Tahir-Çelik, Adnan, *Davranış Bilimlerine Giriş ve Örgütlerde Davranış*, Adım Matbaacılık, Konya 2003.

Şulul, Kasım, *Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, İstanbul 2008.

Taberî, Muhibbuddîn, Ebû Cafer Ahmet b. Abdillâh, *er-Riyâdu'n Nadira fî Menakıb-i el-Aşere*, Mısır 1951.

Tâberî, Tarih er-Rusûl ve'l-Muluk ve'l-Hulafâ Şerhi, Muhammed Ebu'l-Fadl. İbrahim, Kahire 1979.

Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.

Tan, Hasan, "Akademik Psikolojide Ego ve Benlik (Self) Kavramı", *Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C:2, Sayı: 1, Ankara 1970.

Temnavî, *Hz.Ömer el-Faruk ve Modern Sistemler*, Çev.: M. Vesim Taylan, İstanbul 2004.

Tezcan, Mahmut, *Türk Kişiliği ve Kültür-Kişilik İlişkisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1970.

Topçu, Nurettin, *Bütün Eserleri 19 Psikoloji*, Ezel Erverdi, (Haz. İsmail Kara), Dergah Yayınları, İstanbul 2003.

Topses, Gürsen & Serin, Nergüz Bulut, *Psikolojik Danışma ve Kişilik Kuramları*, Nobel Yayınları, Ankara 2012.

Turan, Yahya, *Kişilik Özellikleri ve Dinsel Yönelimler Üzerine Bir Araştırma*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009.

Turan, Yahya, *Kişilik ve Dindarlık Üzerine Bir Alan Araştırması*, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, 2009, (s. 279-295).

Ulaş, Sarp Erk, "Varoluşçuluk", (haz. A. Baki Güçlü ve öte.), *Felsefe Sözlüğü* içinde (1521–1531) Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2002.

Wayne, Weiten, *Psychology*, Brooks/Cole Publishing Company, Pasific Grove, California 1992.

Ya'kûbî, *Tarihu'l-Ya'kûbî*, Matbaatu'l-Garî, Necef 1358.

Yanbastı, Gülgün, *Kişilik Kuramları*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1990.

Yavuz, Kerim, *Din Psikolojisinin Araştırma Alanları*, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Sayı:5, Erzurum 1982, (s.86-106).

Yılmaz, Metin, *Cahiliye Taasubundan Müslüman Şahsiyetinin Teşekkülü Sürecine Geçiş Bir Örneklem Olarak Hz. Ömer*, *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu*, Ordu 2016, (s. 517-531).

Yılmaz, Metin, *Cahiliye Taasubundan Müslüman Şahsiyetinin Teşekkülü Sürecine Geçiş Bir Örneklem Olarak Hz. Ömer*, *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu*, Ordu 2016, (s. 517-531).

Yörükoğlu, Atalay, *Gençlik Çağı Ruh Sağlığı Eğitimi ve Ruhsal Sorunları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986.

Yurt, Mehmet Emin- Bayraktutan, Osman, *Çocuğun Kişilik Gelişiminde Ailenin Önemi*, Uluslararası Aile İçi Eğitim Çalıştay Kitabı, Iğdır 2016, s. 277.

Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseyn, *Tâcu'l-Arûs*, Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, Kuveyt 1399/1979.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tarihu'l-İslâm, Siyer I*, Çev.: Muzaffer Can, Cantaş Yayınları, İstanbul 1994.

Zemahşeri, Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer, *Esâsü'l-Belâğa*, Daru's-Sadr, Beyrut 1979.

Zübeyrî, Ebû Abdillâh Mus'ab b. Abdillâh b. Mus'ab, *Kitâbu Nesebi Kureyş*, Dâru'l-Maârif, Kahire trz.